

હિસાબી પદ્ધતિની પ્રણાલિકાઓ-ધારણાઓ, ખ્યાલો અને સિદ્ધાંતો (Conventions, Assumptions, Concepts and Principles of Accounting)

1. પ્રસ્તાવના
2. હિસાબી સિદ્ધાંતો, ખ્યાલો અને પ્રણાલિકાઓ
3. ઉદાહરણો - સ્વાધ્યાય

1. પ્રસ્તાવના (Introduction)

નામાને સામાન્ય રીતે ધંધાની ભાષા કહેવામાં આવે છે. જોકે નામું ધંધા સિવાયની સંસ્થાઓ માટે પણ એટલું જ મહત્વનું છે. જેવી રીતે દરેક ભાષા માટે તેના વ્યાકરણના નિયમો હોય છે, તેવી રીતે નામા પદ્ધતિ માટે પણ અમુક સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતો સમજવાથી નામા પદ્ધતિની સારી સમજ મેળવી શકાય છે. હિસાબોમાં એકરૂપતા માટે હિસાબો લખતી વખતે અને હિસાબી પત્રકો તૈયાર કરતી વખતે અમુક સિદ્ધાંતો, ખ્યાલો, પ્રણાલિકાઓ, ધારણાઓ વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. સિદ્ધાંતો, ખ્યાલો, પ્રણાલિકાઓ, ધારણાઓ, અનુમાનો વગેરે શબ્દો ઘણી વખત એકબીજાના પર્યાય તરીકે વપરાય છે. આવા સિદ્ધાંતો નામા પદ્ધતિને સૈદ્ધાંતિક અને તાર્કિક આધાર પૂરો પાડે છે. આ સિદ્ધાંતો તર્કના આધારે નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય છે અને તેથી હિસાબી માહિતી કે હિસાબી અહેવાલનો ઉપયોગ કરનાર દરેક વર્ગ હિસાબી માહિતીને સમાન રીતે સમજે (એક જ અર્થમાં સમજે) તે માટે આ વિષયના નિષ્ણાતો દ્વારા ગહન ચર્ચાના અંતે આવા સિદ્ધાંતો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતોનો વ્યવહારમાં મોટા ભાગના હિસાબનીશો ઉપયોગ કરતા હોવાથી અને તેને સ્વીકારતા હોવાથી તેને સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયેલા હિસાબી સિદ્ધાંતો [Generally Accepted Accounting Principles (GAAPs)] તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. American Institute of Certified Public Accountants (AICPA)ના મુજબ હિસાબી સિદ્ધાંતો એ સામાન્ય કાયદો અથવા નિયમો છે જે માર્ગદર્શક તરીકે અથવા આધાર તરીકે વ્યવહારમાં સ્વીકારવામાં આવે છે.

હિસાબી સિદ્ધાંતોનો વિકાસ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે હિસાબી માહિતી કે અહેવાલનો ઉપયોગ કરનાર વ્યક્તિ કે તેને તૈયાર કરનાર વ્યક્તિ માહિતીને સમાન રીતે સમજે અથવા તૈયાર કરે. આ ખ્યાલો કે સિદ્ધાંતોમાં જડતા (Rigidity) નથી. આ સિદ્ધાંતો સર્વસ્વીકૃત ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે હિસાબો લખનારા અથવા હિસાબી માહિતીનો ઉપયોગ કરનારા બધા તેને સમાન રીતે સમજે, તે વ્યવહારિક હોય અને હેતુલક્ષી પણ હોય. જો આવા સિદ્ધાંતો બધા લોકો દ્વારા એક સરખી રીતે સમજવામાં, સ્વીકારવામાં કે અમલમાં મૂકવામાં ન આવે તો દરેક હિસાબનીશ તેનો ઉપયોગ પોતાની અંગત સમજ અને માન્યતા મુજબ કરે. જો આવું થાય તો હિસાબી માહિતીમાં એકસૂત્રતા જળવાય નહિ અને ખોટી અથવા બિનઉપયોગી અથવા અમુક લોકોની માન્યતા મુજબની માહિતી મળે જે ઉપયોગી થવાના બદલે જુદી જ પરિસ્થિતિ રજૂ કરે. માટે, આ મૂળભૂત હિસાબી સિદ્ધાંતોની સમજ મેળવવી જરૂરી છે કે જેના દ્વારા હિસાબોને સૈદ્ધાંતિક અને તાર્કિક આધાર પૂરો પાડવામાં આવે છે.

2. હિસાબી સિદ્ધાંતો, ખ્યાલો અને પ્રણાલિકાઓ (Accounting Principles, Concepts and Conventions)

જુદા જુદા લેખકો હિસાબી સિદ્ધાંતો, ખ્યાલો, પ્રણાલિકાઓ કે ધારણાઓનું જુદી જુદી રીતે વર્ગીકરણ કરે છે. આમ છતાં અહીં આ બધા ખ્યાલો, સિદ્ધાંતો, પ્રણાલિકાઓ કે ધારણાઓ વગેરે નામોથી જુદા જુદા દર્શાવવાના બદલે નીચે મુજબ દર્શાવેલ છે :

- (1) ચાલુ પેઢીની ધારણા (Going Concern)

- (2) એકસૂત્રતા (Consistency)
- (3) ઊપજ-ખર્ચનું સંપાદન (Accrual)
- (4) હિસાબી એકમ (Accounting Entity)
- (5) નાણાકીય માપ (Money Measurement)
- (6) હિસાબી સમય (Periodicity)
- (7) પૂર્ણ રજૂઆત/ઉલ્લેખ (Full Disclosure)
- (8) મહત્વતા (Materiality)
- (9) દૂરદર્શિતા કે ડહાપણ કે શાણપણ (Prudence)
- (10) પડતર (Cost)
- (11) વ્યવહારની બેવડી અસર અથવા દ્વિઅસર (Dual Aspect)
- (12) ઊપજ અને ખર્ચની મેળવણી (Matching Cost with Revenue)
- (13) ઊપજનું સંપાદન (Revenue Recognition)
- (14) ચકાસણી ક્ષમતા અને પુરાવાની હેતુલક્ષિતા (Verifiability and Objectivity of Evidence)

ઉપર દર્શાવેલ ખ્યાલો પૈકી ધોરણ 11ના પાઠ્યક્રમમાં ફક્ત પહેલાં 11 સિદ્ધાંતો કે ખ્યાલોનો સમાવેશ કરેલ છે; પરંતુ વિદ્યાર્થીઓની જાણકારી માટે તે સિવાયના ખ્યાલોની પણ ટૂંકમાં માહિતી આપવામાં આવી છે.

(1) ચાલુ પેઢીની ધારણા (Going Concern) : હિસાબી પદ્ધતિનો આ અગત્યનો ખ્યાલ છે. આ ખ્યાલ મુજબ જ્યારે ધંધો શરૂ કરવામાં આવે છે, ત્યારે એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે ધંધો ભવિષ્યમાં લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહેવાનો છે. તેથી તેને ચાલુ પેઢીની ધારણા કહેવામાં આવે છે. ચાલુ પેઢીના ખ્યાલ આધારિત અમુક ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે :

(i) કાયમી મિલકતો પાકા સરવૈયામાં તેની ઘસારા બાદ કિંમતે દર્શાવાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ઊપજવાલાયક અથવા બજાર કિંમતે કાયમી મિલકતો પાકા સરવૈયામાં દર્શાવવામાં આવતી નથી. કાયમી મિલકતો ધંધામાં લાંબા સમય સુધી ઉપયોગ માટે ખરીદવામાં આવે છે અને તે પુનઃવેચાણ માટે ખરીદવામાં આવતી નથી. તેથી ચાલુ પેઢીની ધારણા મુજબ તેની બજારકિંમત દર્શાવવાના બદલે પાકા સરવૈયામાં તેની ઘસારાબાદ કિંમત દર્શાવાય છે.

(ii) ચાલુ પેઢીના ખ્યાલના આધારે અગાઉથી ચૂકવેલ ખર્ચ પાકા સરવૈયામાં મિલકત બાજુ દર્શાવવામાં આવે છે કારણ કે ધંધો લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહેવાનો છે અને એવી અપેક્ષા છે કે આવા અગાઉથી ચૂકવેલ ખર્ચનો લાભ ભવિષ્યમાં મળશે.

(iii) પ્રસારિત મહેસૂલી ખર્ચા ઘણી વખત પાકા સરવૈયામાં મિલકત બાજુ પર દર્શાવવામાં આવે છે. કારણ કે ચાલુ પેઢીની ધારણા મુજબ ધંધો લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહેવાનો છે અને એકમને આવા ખર્ચનો લાભ ભવિષ્યમાં મળશે.

(iv) અર્ધ તૈયાર માલનું મૂલ્યાંકન તેના માટે થયેલ પડતરના આધારે કરવામાં આવે છે, પણ તેની ઊપજવાલાયક કિંમતના આધારે આવું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવતું નથી. ચાલુ પેઢીના ખ્યાલના આધારે આમ કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ સમયે ધંધાકીય એકમમાં અર્ધતૈયાર માલ પ્રક્રિયામાં હોઈ શકે. જો ધંધો બંધ થાય તો આવા અર્ધતૈયાર માલની ખૂબ ઓછી કિંમત ઊપજી શકે અને તે સંજોગોમાં આવા સ્ટોકની કિંમત ઊપજવાલાયક કિંમત જ ગણવી જોઈએ; પરંતુ ચાલુ પેઢીની ધારણા મુજબ આપણે એવું અનુમાન કરીએ છીએ કે ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા માલ પૂર્ણ થઈ જાય ત્યાં સુધી ચાલશે અને તેથી તૈયાર માલ અસ્તિત્વમાં આવશે. આથી આવા અર્ધતૈયાર માલનું મૂલ્યાંકન તેની ઊપજવાલાયક કિંમતના બદલે તેની પાછળ થયેલ ખર્ચ કે પડતરના આધારે કરવામાં આવે છે.

(v) હિસાબી મુદતના અંતે નાણાકીય પત્રકો તૈયાર કરવામાં આવે છે. જ્યારે ચાલુ પેઢીની ધારણાને આધારે ધંધાનું આયુષ્ય ખૂબ લાંબુ ધારવામાં આવે છે ત્યારે પેઢીમાં હિત ધરાવનાર દરેક પક્ષકાર ધંધો બંધ થાય ત્યાર સુધી ધંધાનું પરિણામ કે પરિસ્થિતિની માહિતી માટે રાહ જોઈ શકે નહિ. આથી, ધંધાના નફા કે નુકસાન અંગેની તથા મિલકતો અને દેવા અંગેની વાજબી સમયગાળાના અંતે વખતોવખત માહિતી મળતી રહે તે માટે નિયમિત હિસાબો લખાય છે અને નક્કી થયેલ હિસાબી મુદતના અંતે નાણાકીય પત્રકો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આપેલ વિધાન હિસાબી સમયના ખ્યાલ સાથે પણ જોડી શકાય.

- (vi) ચાલુ પેઢીની ધારણાને આધારે ખર્ચને મૂડી ખર્ચ અને મહેસૂલી ખર્ચ એમ બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. ધ્યાનમાં રાખો કે નીચેના સંજોગોમાં ચાલુ પેઢીની ધારણા ધ્યાનમાં લેવાશે નહિ :
- (અ) ખાસ હેતુ માટે સ્થપાયેલ ધંધાકીય એકમનું ધ્યેય પૂરું થાય કે અતિ ટૂંકા ગાળામાં તે પૂરું થવાની શક્યતા હોય.
- (બ) જ્યારે ઔદ્યોગિક એકમને માંદું એકમ (sick unit) જાહેર કરવામાં આવે.
- (ક) જ્યારે ધંધાકીય એકમ તીવ્ર નાણાકીય મુશ્કેલીમાં હોય અને ટૂંકા સમયમાં તેનું વિસર્જન થવાની શક્યતા હોય.
- (ડ) જ્યારે કંપનીનું વિસર્જન કરવા માટે લિક્વીડેટરની નિમણૂક કરવામાં આવી હોય.

(2) એકસૂત્રતા કે સુસંગતતાનો ખ્યાલ (Consistency Concept) : એકસૂત્રતાનો ખ્યાલ એવું સૂચવે છે કે હિસાબો લખતી વખતે તેમજ નાણાકીય પત્રકો કે અહેવાલોની રજૂઆત કરતી વખતે દર વર્ષે એક સરખી હિસાબી નીતિઓ, વિધિઓ અને પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં હિસાબો અને હિસાબી પત્રકો તૈયાર કરતી વખતે જે નીતિઓ, વિધિઓ કે પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થાય તે સતત દરેક વર્ષમાં એક સરખી રહેવી જોઈએ. એટલે કે એક વખત પેઢીએ કે એકમે કોઈ એક હિસાબની પદ્ધતિ નક્કી કરી હોય તો પછીનાં વર્ષોમાં પણ તે જ પદ્ધતિ અનુસરવી જોઈએ. સિવાય કે તેમ ન કરવા માટે કોઈ સબળ કારણ હોય. જો આવી એકસૂત્રતા જળવાય તો જ હિસાબો સરખામણી લાયક રહે છે. જો આવી એકસૂત્રતા કે સુસંગતતા ન જળવાય તો હિસાબો સરખાવી શકાય તેવા રહેતા નથી અને ઘણી વખત આવા હિસાબો ગેરમાર્ગે દોરી શકે. દા.ત., જો એક વર્ષમાં એકમ પ્રથમ આવે તે પ્રથમ જાય (First in First Out – FIFO) પદ્ધતિથી સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન કરે તો પછીનાં વર્ષોમાં પણ શક્ય હોય ત્યાં સુધી આ જ પદ્ધતિથી સ્ટોક મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. જો દર વર્ષે સ્ટોક મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિ બદલવામાં આવે તો હિસાબો સરખામણી લાયક રહેતા નથી અને નફા-નુકસાનની જુદી જુદી સ્થિતિ પણ ઉપસ્થિત થાય છે. એકસૂત્રતાનો સિદ્ધાંત સૂચવે છે કે પદ્ધતિઓમાં વારંવાર ફેરફાર ન કરવો જોઈએ, સિવાય કે ફેરફાર કરવા માટે ફરજ પડે તેવાં કોઈ કારણો હોય. અહીં એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે જે હિસાબી નીતિ કે વિધિ કે પદ્ધતિ હિસાબી સિદ્ધાંતો કે ખ્યાલોના આધારે અપનાવવામાં આવે તેનાથી એકસૂત્રતાનો ભંગ થતો નથી. દા.ત., સ્ટોક મૂલ્યાંકન પડતર કિંમતે કે બજાર કિંમતે બે પૈકી જે ઓછી કિંમત હોય તે કિંમતે વર્ષોવર્ષ કરવાથી એકસૂત્રતાના સિદ્ધાંતનો ભંગ થતો નથી. એકસૂત્રતાનો સિદ્ધાંત જુદા જુદા સમયમાં એકસૂત્રતાના સંદર્ભમાં છે; પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી થતો કે જુદા જુદા પ્રકારના વ્યવહારોમાં એક સરખી જ હિસાબી વિધિ કે પદ્ધતિ હોવી જોઈએ. આ સિદ્ધાંત એવું સૂચવે છે કે કોઈ પણ એક પ્રકારના વ્યવહાર માટેની વિધિ કે પદ્ધતિ એક હિસાબી સમયથી બીજા હિસાબી સમય વચ્ચે સુસંગત હોવી જોઈએ. દા.ત., કાયમી મિલકતોનું તેની પડતરના આધારે મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે જ્યારે સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન ‘પડતર અથવા બજાર કિંમત, બે પૈકી જે ઓછી કિંમત હોય’ તે કિંમતે કરવામાં આવે છે. અહીં એકસૂત્રતાના સિદ્ધાંતનો ભંગ થતો નથી.

એકસૂત્રતાના ખ્યાલનો અમલ કરવાથી વ્યક્તિગત પૂર્વગ્રહ દૂર થાય છે, કારણ કે હિસાબનીશે દર વર્ષે એકસરખા નિયમો, પદ્ધતિઓ કે વિધિઓનું પાલન કરવું પડે છે.

આ સિદ્ધાંત અપનાવવા પાછળનો તર્ક એ છે કે હિસાબનીશની વ્યક્તિગત ઈચ્છા પ્રમાણે હિસાબી નીતિઓ, પદ્ધતિઓ કે વિધિઓમાં વારંવાર ફેરફાર કરવાથી નાણાકીય પત્રકોનો ઉપયોગ કરનારનો હિસાબોમાં વિશ્વાસ રહેતો નથી.

આ હિસાબી ખ્યાલને લગતાં કેટલાંક ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે :

(i) જો કોઈ એક વર્ષમાં ઘટતી જતી બાકીની પદ્ધતિથી ઘસારો ગણેલ હોય તો પછીનાં વર્ષોમાં પણ આ જ પદ્ધતિથી ઘસારો ગણવો જોઈએ. આમ, ઘસારાની પદ્ધતિમાં દરેક વર્ષે એકસૂત્રતા જાળવવાથી હિસાબી પત્રકોનો અભ્યાસ કરનાર માટે જુદા જુદા સમયની નફાકારકતાનો અભ્યાસ કરવામાં સરળતા રહે છે અને આવી સરખામણી કરવા માટે આંકડાઓમાં કોઈ ફેરફારના હવાલા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. દા.ત., જો ઘસારાની પદ્ધતિ એક વર્ષ માટે ‘સીધી લીટીની પદ્ધતિ’ હોય અને પછીના વર્ષમાં ‘ઘટતી જતી બાકીની પદ્ધતિ’ હોય તો જે લોકો બંને વર્ષના નફા કે નુકસાનનું વિશ્લેષણ કરતા હોય તેમણે આ ઘસારાની પદ્ધતિના ફેરફારથી નફા-નુકસાન પર કેટલી અસર થઈ તે ધ્યાનમાં લેવું પડશે; પરંતુ જો ઘસારાની પદ્ધતિમાં કોઈ ફેરફાર ન થયો હોય તો બે વર્ષના નફા-નુકસાનની સરખામણી વધારે સરળ બને છે.

(ii) સ્ટોક મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિ વર્ષોવર્ષ એક સરખી રાખવી જોઈએ અને તેમાં વારંવાર ફેરફાર કરવો જોઈએ નહિ. આ વિધાન એકસૂત્રતતાના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે. જે સૂચવે છે કે હિસાબી નીતિ કે પદ્ધતિ વર્ષોવર્ષ એક સરખી રહેવી જોઈએ. એક વર્ષમાં એક પદ્ધતિથી સ્ટોક મૂલ્યાંકન કરવું અને પછીના વર્ષમાં બીજી પદ્ધતિથી સ્ટોક મૂલ્યાંકન કરવું તે યોગ્ય નથી.

(3) સંપાદનનો સિદ્ધાંત અથવા ઊપજ-ખર્ચના સંપાદનનો સિદ્ધાંત (Accrual Concept) : આ સિદ્ધાંત ઊપજ અને ખર્ચ ક્યારે સંપાદિત થયેલ ગણાય તે જણાવે છે. આ સિદ્ધાંત મુજબ આવક કે ખર્ચ જે સમયને લગતી ઊપજ કે ખર્ચ હોય તે સમયની આવક કે ખર્ચ ગણવા જોઈએ પછી ભલે તે સમયમાં રોકડ ન મળી હોય કે ન ચૂકવાઈ હોય. આમ, ઊપજ કે ખર્ચ જે સમયગાળાને લગતા હોય તે સમયગાળામાં તેનું સંપાદન થયેલ છે તેમ ગણવું. આ સિદ્ધાંત મુજબ આવકનું સંપાદન ત્યારે થયેલું ગણવું જ્યારે તે કમાઈ લીધી હોય અથવા મળવાપાત્ર થઈ હોય. પછી ભલે તે માટે રોકડ મળી હોય કે ન મળી હોય. એ જ રીતે ખર્ચ ત્યારે સંપાદિત થયેલ ગણાય જ્યારે તે ખર્ચ થઈ ગયો હોય અથવા ચૂકવવાપાત્ર થાય પછી ભલે તે માટે રોકડ ચૂકવાઈ હોય કે ન ચૂકવાઈ હોય.

આવક કે ખર્ચના સંપાદન માટે બે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ છે : (i) રોકડના આધારે (Cash Basis) (ii) સંપાદનના આધારે (Accrual Basis). રોકડના આધારે આવક ત્યારે જ નોંધવામાં આવે કે જ્યારે રોકડ મળી ગઈ હોય અને ખર્ચ ત્યારે જ નોંધવામાં આવે જ્યારે તે ખરેખર ચૂકવાય. ફક્ત અમુક પ્રકારના વ્યવસાયિકો જેવા કે ડોક્ટર, વકીલ, ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ રોકડ પદ્ધતિ મુજબ હિસાબો રાખે છે. કંપનીઓ માટે ઊપજ કે સંપાદન પદ્ધતિ (Accrual System) મુજબ હિસાબો રાખવા ફરજિયાત છે. મોટા ભાગની વેપારી પેઢીઓ સંપાદનના સિદ્ધાંતના આધારે આવક કે ખર્ચની નોંધ હિસાબોમાં કરે છે. રોકડ પદ્ધતિની ચર્ચા અહીં ફક્ત સંપાદન પદ્ધતિને સારી રીતે સમજી શકાય તેના માટે જ કરેલી છે. કોઈ સ્પષ્ટ સૂચનાના અભાવે એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે હિસાબો સંપાદન (Accrual)ના સિદ્ધાંત મુજબ રાખવામાં આવે છે.

આવકના સંપાદનનો ખ્યાલ ઊપજના સંપાદનના ખ્યાલ જેવો જ છે જે ઊપજ ક્યારે સંપાદિત થયેલ ગણાય તે માટે જરૂરી માર્ગદર્શન આપે છે; પરંતુ જ્યારે આપણે સંપાદનના ખ્યાલનો અભ્યાસ કરીએ ત્યારે તેમાં ફક્ત આવકના સંપાદન વિશે જ નહિ; પરંતુ ખર્ચ ક્યારે થયેલ ગણવો તેનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

નીચેનાં ઉદાહરણો અને તેના પરની ચર્ચા આ સિદ્ધાંતને સમજવામાં મદદરૂપ થશે :

(i) જ્યારે માલનું ઉધાર વેચાણ કરવામાં આવે ત્યારે હિસાબોમાં આવક સંપાદિત થયેલી ગણાય છે. ભલે રોકડ મળી ન હોય પરંતુ ઉધાર વેચાણ થાય ત્યારે આવક સંપાદિત થયેલી ગણવામાં આવે છે. અહીં આવકને ઊપજેલી કે સંપાદિત થયેલ ગણવા પાછળનો તર્ક એવો છે કે જે વ્યક્તિને ઉધાર માલ વેચેલ છે તે વ્યક્તિ કરાર મુજબ કાયદાની દૃષ્ટિએ આ માલના પૈસા ચૂકવવા જવાબદાર થયેલ છે અને તેથી તેના પૈસા ભવિષ્યમાં મળવાના જ છે. જે આવક સંપાદિત ગણવામાં આવે છે તે લગભગ સુનિશ્ચિત રીતે વસૂલ થઈ શકે તેમ છે. તેથી માલના વેચાણની આવક જ્યારે માલનું વેચાણ થાય ત્યારે જ ઊપજેલ ગણાય છે કે સંપાદિત થયેલ ગણાય છે. આમ, સંપાદનના સિદ્ધાંત મુજબ માલનું વેચાણ થાય ત્યારે ભલે રોકડ મળી હોય કે ન મળી હોય પરંતુ વેચાણની આવક ઊપજેલ છે તેમ ગણી લેવામાં આવે છે.

(ii) માર્ચ, 2016ના માસ માટે ચૂકવવાનો પગાર ભલે એપ્રિલ, 2016માં ચૂકવાય, તો પણ તે માર્ચ, 2016ના માસ માટેનો જ ખર્ચ ગણવામાં આવે છે. કારણ કે માર્ચ મહિનામાં કર્મચારીઓની સેવાઓનો લાભ લીધો હોય છે. સંપાદનના સિદ્ધાંતના આધારે આ ખર્ચ માર્ચ 2016 માટે કરવામાં આવેલ હોવાથી જે સમયને લગતો આ ખર્ચ છે તે જ સમયમાં તેને ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે.

(iii) માલના વેચાણ અંગે અગાઉથી રોકડ મળી ગઈ હોય તો પણ જ્યાં સુધી માલનું વેચાણ ન થાય ત્યાં સુધી અથવા જ્યાં સુધી આ ઓર્ડર સામે માલ પૂરો પાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આવક સંપાદિત થયેલ ગણાતી નથી. સંપાદનના સિદ્ધાંતના આધારે આવક ત્યારે જ સંપાદિત થયેલ ગણાય જ્યારે તે કમાયેલ હોય કે મળવાપાત્ર થઈ હોય. અહીં અગાઉથી રોકડ મળી ગયેલ હોવા છતાં હિસાબોમાં આ આવક સંપાદિત થયેલ કે મળેલ ગણાતી નથી. કારણ કે જ્યાં સુધી આ અગાઉથી મળેલ પૈસા સામે માલ ગ્રાહકોને પૂરો પાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આવક સંપાદિત થયેલ ગણાય નહિ. આથી સંપાદનના સિદ્ધાંતના

આધારે ભલે અગાઉથી રોકડ માલ પેટે મળેલ હોય પરંતુ જ્યાં સુધી માલ પૂરો પાડવામાં ન આવે કે માલનું વેચાણ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આવક સંપાદિત થયેલ ગણી શકાય નહિ.

ઇન્ટરનેશનલ એકાઉન્ટિંગ સ્ટાન્ડર્ડ્સ કમિટી (International Accounting Standards Committee અથવા IASC) અને ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા (Institute of Chartered Accountants of India અથવા ICAI) નીચેના ત્રણ ખ્યાલોને મૂળભૂત હિસાબી ધારણાઓ (Fundamental Accounting Assumptions) ગણાવે છે :

- (i) ચાલુ પેઢી (Going Concern)
- (ii) એકસૂત્રતા (Consistency)
- (iii) સંપાદન (Accrual)

(4) હિસાબી એકમ કે ધંધાનું માલિકથી અલગ અસ્તિત્વનો ખ્યાલ (Accounting Entity Concept) : આ ખ્યાલને કેટલાક લેખકો દ્વારા ધંધાકીય એકમ અથવા અલગ એકમ અથવા એકમનો ખ્યાલ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ ખ્યાલ મુજબ એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે હિસાબી એકમ તેના માલિકો કરતા અલગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ધંધા કે એકમનું સાચું ચિત્ર ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય જ્યારે હિસાબો માલિકને અને પેઢીને કે ધંધાકીય એકમને અલગ વ્યક્તિ તરીકે ગણીને વ્યવહારોની નોંધ કરે. દા.ત., રેશુકા રાજદેવ મેસર્સ અમદાવાદ કોર્પોરેશનના માલિક છે. આ કિસ્સામાં રેશુકા રાજદેવ મે. અમદાવાદ કોર્પોરેશનના સંપૂર્ણ માલિક હોવા છતાં હિસાબો માટે તેણીને મે. અમદાવાદ કોર્પોરેશન કરતા અલગ વ્યક્તિ ગણીને હિસાબો લખાશે. માટે જ જો તે મે. અમદાવાદ કોર્પોરેશનના ધંધામાંથી માલ-મિલકત કે રોકડ લઈ જાય તો વેપારી પેઢી આની રકમ માલિકના ઉપાડ ખાતે ઉધાર કરશે. આવી જ રીતે જો તે ધંધાકીય એકમમાં માલ-મિલકત લાવશે તો ધંધાકીય એકમ આ રકમ તેના મૂડી ખાતે જમા કરશે. આ જ ખ્યાલ કોઈ એક પેઢી કે કંપનીના જુદા જુદા વિભાગો કે શાખા માટે પણ વિસ્તારી શકાય કે જેના સ્વતંત્ર હિસાબો રાખીને આવા દરેક વિભાગોનાં જુદાં પરિણામો જાણવાનાં હોય. આ સિદ્ધાંતના આધારે જ ઘણી શાખાઓ પોતાના અલગ હિસાબો રાખે છે.

આ સિદ્ધાંત મુજબ જે વ્યવહારો ધંધાને અસર કરતા હોય તેવા જ વ્યવહારો ધંધાના ચોપડે નોંધાશે. માલિકના અંગત વ્યવહારો કે જેની જરાપણ અસર ધંધાને થતી નથી તેની નોંધ ધંધાના ચોપડે થશે નહિ.

એકમોના માલિક એક જ હોય તો પણ દરેક એકમનું અલગ અસ્તિત્વ છે તેમ માનવામાં આવે છે અને આવા જુદા જુદા એકમોને અલગ ગણી દરેકના જુદા હિસાબો રાખવામાં આવે છે. દા.ત., નવીન ખંડેલવાલ એ એકાકી પેઢી મે. ખંડેલવાલ એસોસિએટ્સના માલિક છે. આ ઉપરાંત તે બીજી એક એકાકી પેઢી મે. નવીન એસોસિએટ્સના પણ માલિક છે. આ કિસ્સામાં આ બધા જ એકમો (i) નવીન ખંડેલવાલ (ii) ખંડેલવાલ એસોસિએટ્સ અને (iii) નવીન એસોસિએટ્સ એ ત્રણેય હિસાબો માટે અલગ વ્યક્તિઓ છે તેમ માનવામાં આવશે. અલગ વ્યક્તિત્વના સિદ્ધાંતના આધારે જ માલિકની મૂડી ધંધાના પાકા સરવૈયામાં જવાબદારીઓ બાજુ દર્શાવવામાં આવે છે. ધંધાના એકમોના સ્વરૂપમાં એકાકી પેઢી, ભાગીદારી પેઢી, કંપની, સોસાયટી કે મંડળી અથવા અન્ય કાયદાકીય વ્યક્તિનો સમાવેશ થઈ શકે. એકાકી પેઢીના કિસ્સામાં હિસાબી એકમનો સિદ્ધાંત કાયદાના ખ્યાલ કરતા જુદા પડે છે. હિસાબી એકમના સિદ્ધાંત કે ખ્યાલ મુજબ માલિક અને ધંધો એ બંનેને અલગ વ્યક્તિ ગણવામાં આવે છે; પરંતુ કાયદો એકાકી પેઢીને અને એકાકી પેઢીના માલિકને અલગ ગણતો નથી. કાયદાની દૃષ્ટિએ એકાકી પેઢીના માલિકની અંગત મિલકતો ધંધાના દેવાની ચૂકવણી માટે જપ્ત થઈ શકે અથવા તેનો ઉપયોગ આવા દેવાં ચૂકવવા માટે થઈ શકે. આ જ રીતે એકાકી પેઢીની મિલકતોનો ઉપયોગ માલિકની અંગત જવાબદારીઓ ચૂકવવા માટે કરી શકાય.

મર્યાદિત જવાબદારીવાળી ભાગીદારી (Limited Liability Partnership અથવા LLP) સિવાયની ભાગીદારી પેઢીમાં ભાગીદારોની અમર્યાદિત જવાબદારી હોવાથી ભાગીદારની અંગત જવાબદારીઓ ચૂકવ્યા બાદ તેની ચોખ્ખી મિલકતોનો ભાગીદારી પેઢીની જવાબદારીઓ ચૂકવવા માટે ઉપયોગ થઈ શકે છે. આ જ રીતે ભાગીદારી પેઢીની જવાબદારી ચૂકવાયા બાદ રહેતી ભાગીદારી પેઢીની મિલકતોનો ઉપયોગ ભાગીદારના પોતાના ભાગ જેટલી રકમ સુધી ભાગીદારની અંગત જવાબદારીઓ ચૂકવવા માટે કરી શકાય છે.

કાયદાની દૃષ્ટિએ કંપનીનું કાયદાની વ્યક્તિ તરીકેનું અલગ અસ્તિત્વ છે જે તેના માલિકો કે શેરધારકોથી અલગ છે. જ્યારે શેરધારક તેને મંજૂર થયેલ શેરની પૂરી રકમ ચૂકવી દે પછી કંપનીની જવાબદારી ચૂકવવા માટે વધારાની કોઈ રકમ ચૂકવવા માટે આવો શેરધારક જવાબદાર નથી. આમ, કંપની પ્રકારના ધંધાના સ્વરૂપમાં માલિક અને ધંધાકીય એકમનું અલગ અસ્તિત્વ સહેલાઈથી સમજી શકાય છે.

માલિકને ધંધા કરતા અલગ વ્યક્તિ ગણવાનો સિદ્ધાંત ધંધાના હિસાબો તૈયાર કરવામાં અને તેનાં પરિણામો જાણવામાં મદદરૂપ બને છે. આ સિદ્ધાંતના આધારે જ આપણે જાણી શકીએ કે ધંધાનાં સંસાધનોનો ઉપયોગ અસરકારક રીતે થાય છે કે નહિ.

જ્યારે માલિકને ધંધાકીય એકમ કરતા અલગ વ્યક્તિ ગણવામાં આવે ત્યારે માલિકનો દાવો ધંધાની મિલકતો સામે રહેશે. પાર્કુ સરવૈયું પણ આ જ રજૂઆત કરે છે. દા.ત., રેણુકા રાજદેવે મે. અમદાવાદ કોર્પોરેશનમાં ₹ 1,00,000 મૂડી તરીકે રોકેલ છે. તો તેટલા અંશે મે. અમદાવાદ કોર્પોરેશનની મિલકતો ઉપર દાવો રહેશે. કાલ્પનિક આંકડાઓ પરથી નીચે આપેલ પાકા સરવૈયાના ઉદાહરણ પરથી ચાલો આપણે આ સમજીએ.

મે. અમદાવાદ કોર્પોરેશનનું પાર્કુ સરવૈયું

મૂડી અને જવાબદારીઓ	રકમ (₹)	મિલકતો	રકમ (₹)
રેણુકા રાજદેવની મૂડી લેણદારો	1,00,000	કાયમી મિલકતો	75,000
	2,00,000	ચાલુ મિલકતો	2,25,000
	3,00,000		3,00,000

ઉપરના પાકા સરવૈયા ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે માલિકની મૂડી પણ અન્ય લેણદારોની જેમ જવાબદારીઓ બાજુ દર્શાવેલા છે. ઉપરની માહિતી હિસાબી સમીકરણમાં નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

$$\text{મૂડી (1,00,000) + બહારની જવાબદારીઓ (2,00,000) = કુલ મિલકતો (3,00,000)}$$

$$\text{ટૂંકમાં, મૂડી + જવાબદારીઓ = કુલ મિલકતો}$$

$$\text{(Capital) + (Liabilities) = (Total Assets)}$$

આ મૂળભૂત હિસાબી સમીકરણ (Fundamental Accounting Equation) પણ સૂચવે છે કે માલિક અને ધંધાકીય એકમ એ બંને અલગ વ્યક્તિ છે.

ધંધાકીય એકમ કે અલગ વ્યક્તિના ખ્યાલને લગતા કેટલાંક ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે :

(i) જ્યારે ધંધાકીય એકમમાંથી માલિકના દીકરાની કૉલેજ ફી ચૂકવાય ત્યારે માલિકના ઉપાડ ખાતે આ રકમ ઉધારાય છે. આ વિધાન ધંધાકીય એકમના ખ્યાલના આધારે છે કારણ કે એકાકી પેઢીનો માલિક ધંધાનો પૂરેપૂરો માલિક હોવા છતાં હિસાબો માટે માલિક અને ધંધાકીય એકમને અલગ વ્યક્તિઓ કે એકમો ગણવામાં આવે છે. આથી જ માલિક ધંધામાંથી અંગત ઉપયોગ માટે કોઈ પૈસા લે તો ધંધો આવી રકમ માલિકના ઉપાડ ખાતે ઉધાર કરે છે.

(ii) જ્યારે ભાગીદાર ભાગીદારી પેઢીમાં મૂડી લાવે છે ત્યારે ભાગીદારી પેઢી આ રકમ ભાગીદારની મૂડી ખાતે જમા કરે છે. આ વિધાન ધંધાકીય એકમના ખ્યાલના આધારે છે, કારણ કે હિસાબોની દૃષ્ટિએ ભાગીદાર અને ભાગીદારી પેઢી એ બે અલગ વ્યક્તિ કે એકમો છે. ધંધાકીય એકમના સિદ્ધાંત કે ખ્યાલ મુજબ બંને અલગ વ્યક્તિ ગણવામાં આવે છે.

(iii) કરારના આધારે ભાગીદારી પેઢી ભાગીદારોની મૂડી પર વ્યાજ આપે છે અને ભાગીદારોના ઉપાડ પર વ્યાજ વસૂલ કરે છે. આ વિધાન હિસાબી એકમના ખ્યાલ પર આધારિત છે કે જેના અનુસાર હિસાબો માટે ભાગીદાર અને ભાગીદારી પેઢી બે અલગ વ્યક્તિ કે એકમો ગણવામાં આવે છે.

(iv) સ્વતંત્ર શાખા પોતાનું અલગ કાર્ય સરવૈયું તૈયાર કરે છે. કારણ કે ધંધાકીય એકમના ખ્યાલ અનુસાર તે હિસાબો માટે અલગ વ્યક્તિ છે.

(5) નાણાકીય માપનો ખ્યાલ (Money Measurement Concept) : હિસાબોમાં બધા વ્યવહારોને નાણાકીય એકમમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. હિસાબો લખવાના હેતુ માટે નાણાંને એક સામાન્ય માપદંડ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. હિસાબો માટે મિલકતો અને જવાબદારીઓ તથા ઊપજ અને ખર્ચનું આર્થિક મૂલ્ય નાણાંમાં દર્શાવવામાં આવે છે. નાણાકીય માપનો ખ્યાલ બે રીતે સમજી શકાય. જે વ્યવહારો નાણાંના માપદંડ દ્વારા માપી શકાય તે બધા વ્યવહારો હિસાબોમાં નાણાંના માપથી જ નોંધાશે અને જે વ્યવહારો નાણાંના માપદંડ દ્વારા માપી શકાય નહિ તેની હિસાબોમાં નોંધ થશે નહિ. આ સિદ્ધાંતના આધારે ઘણા નાણાકીય વ્યવહારોમાં ભૌતિક એકમોનો સમાવેશ થતો હોવા છતાં હિસાબોમાં આ બધા જ વ્યવહારો સામાન્ય નાણાંના માપદંડ નાણાંના એકમમાં જ નોંધાશે. દા.ત., જો આપણે 5 ખુરશી અને 10 ટેબલ ખરીદીએ તો પણ તેના માટે ચૂકવેલ અથવા ચૂકવવાપાત્ર રકમની નોંધ નાણાંમાં જ ફર્નિચર ખાતે ઉધાર કરવામાં આવશે પછી ભલે આ વ્યવહારની વિગતમાં ખુરશી અને ટેબલની સંખ્યા દર્શાવવામાં આવે. આ જ રીતે કારીગરને મજૂરી ચૂકવાય તે ભલે કામના કલાક પ્રમાણે કે કામના દિવસના આધારે ચૂકવાય પરંતુ હિસાબોમાં તેની નોંધ મજૂરીની ચૂકવેલ રકમ કે જે નાણાંના માપમાં હશે તે રકમથી જ થશે. આમ મહેસૂલી ખર્ચ કે મહેસૂલી આવક કે મિલકત કે જવાબદારીઓ માટે નાણું એ જ માપદંડ છે અને તેથી હિસાબો લખવા માટે નાણાકીય માપનો આ સિદ્ધાંત સારી રીતે સ્વીકારાયેલ છે.

આ ખ્યાલની બે મહત્વની મર્યાદાઓ છે : (i) જે બાબત કે ઘટના ધંધાને મહત્વની અસર કરતી હોય; પરંતુ જો તેનું માપ નાણાંમાં રજૂ ન કરી શકાય તો તે બાબત કે ઘટનાની કે વ્યવહારની હિસાબોમાં નોંધ કરવામાં આવતી નથી. (ii) નાણાંનું મૂલ્ય વખતોવખત બદલાતું રહે છે; પરંતુ વ્યવહારોની નોંધ હિસાબી ચોપડે વ્યવહારની તારીખે જે નાણાંનું મૂલ્ય હોય તે રકમથી નોંધાય છે. તેથી નાણાંના મૂલ્યમાં થતા ફેરફારોની અવગણના થાય છે. દા.ત., વર્ષ 2005માં ₹ 2 કરોડની કિંમતે ખરીદેલ જમીનની નોંધ તેની ઐતિહાસિક પડતર (વ્યવહાર થતો હોય ત્યારની પડતર) ₹ 2 કરોડથી થાય છે. વર્ષ 2016માં આ જમીનનું મૂલ્ય ₹ 50 કરોડ થઈ જાય તો પણ હિસાબો તો તેની ઐતિહાસિક પડતરના આધારે જ તૈયાર કરવામાં આવે છે. અને આમ નાણાંના મૂલ્યમાં થતો ફેરફાર ધ્યાનમાં લેવામાં આવતો નથી. આ મર્યાદાઓ છતાં નાણાકીય માપનો ખ્યાલ સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયેલ હિસાબી સિદ્ધાંત છે કારણ કે આ સિદ્ધાંતને નહિ અનુસરવાથી કદાચ મર્યાદાઓ કરતાં વધારે દુષ્કર પ્રશ્નો અથવા સમસ્યાઓ ઉપસ્થિત થઈ શકવાની શક્યતાઓ હશે. આ ખ્યાલને વધુ સારી રીતે સમજવા નીચેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો મદદરૂપ થઈ શકશે.

(i) કારખાનાના કારીગરોની હડતાલ ધંધાને અસર કરતી મહત્વની ઘટના હોવા છતાં તેની કોઈ હિસાબી નોંધ થતી નથી. આ ઘટના નાણાંના માપદંડ દ્વારા માપી શકાય તેમ નથી માટે નાણાકીય માપના સિદ્ધાંત કે ખ્યાલ અનુસાર તેની કોઈ હિસાબી નોંધ થશે નહિ.

(ii) ખૂબ બાહોશ ઉત્પાદન સંચાલકે રાજીનામું આપ્યું હોય અને તેનાથી ઉત્પાદનને માઠી અસર થાય તેમ હોવા છતાં આ અંગેની કોઈ હિસાબી નોંધ થતી નથી. આ ઘટના નાણાંના માપદંડ દ્વારા માપી શકાય તેમ નથી માટે નાણાકીય માપના સિદ્ધાંત કે ખ્યાલ અનુસાર તેની કોઈ હિસાબી નોંધ થશે નહિ.

(iii) વેચેલ માલના ભૌતિક એકમોને આધારે નહિ પરંતુ વેચેલ માલના નાણાકીય મૂલ્યના આધારે વેચાણની નોંધ થાય છે. આ વિધાન નાણાકીય માપના સિદ્ધાંતના આધારે છે કારણ કે નાણું હિસાબો લખવાના હેતુ માટે એક સામાન્ય માપદંડ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

(6) હિસાબી સમયનો ખ્યાલ (Periodicity Concept) : અમુક લેખકો આ સિદ્ધાંતને હિસાબી મુદત (Accounting Period)નો ખ્યાલ કહે છે. આ ખ્યાલ ચાલુ પેઢીના ખ્યાલની સાથે સંકળાયેલ છે. ચાલુ પેઢીના અથવા ધંધાના સાતત્યના ખ્યાલ મુજબ અન્ય કે વિરુદ્ધ સૂચનાના અભાવે ધંધો ખૂબ લાંબા સમય સુધી અથવા અનિશ્ચિત મુદત સુધી ચાલુ રહેશે. આ ધારણા સ્વીકારાય તો નફા કે નુકસાનનું સંપૂર્ણ ચિત્ર ધંધો બંધ થાય અથવા ફડચામાં જાય ત્યારે મળે; પરંતુ સામાન્ય રીતે ધંધો કરનાર ધંધો બંધ થાય ત્યાં સુધી રાહ જોતા નથી. આ ઉપરાંત, ધંધામાં હિત ધરાવનાર અન્ય પક્ષકારો જેવા કે રોકાણકારો, લેણદારો, કરવેરા અધિકારીઓ વગેરે સામાન્ય રીતે દર વર્ષે ધંધાના વ્યવહારોની જાણકારી મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા હોય છે. તેથી ધંધાના આયુષ્યને ચોક્કસ હિસાબી સમય કે મુદતમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે. આવા સમયગાળાને હિસાબી સમય કે હિસાબી મુદત કહેવામાં આવે છે. આવા દરેક હિસાબી સમયના અંતે નાણાકીય પત્રકો તૈયાર કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે હિસાબી સમય 12 મહિનાનો હોય છે. હિસાબો મુજબ ધંધાનાં પરિણામો પણ દર વર્ષના અંતે તૈયાર કરવામાં આવે છે. કારણ કે 12 મહિનાના

સમયમાં જુદી જુદી ઋતુઓની ધંધા પર અસર પણ આવી જાય છે. આના લીધે જ હિસાબોને વાર્ષિક હિસાબો પણ કહેવામાં આવે છે. આવું હિસાબી વર્ષ કેલેન્ડર વર્ષ, સંવત વર્ષ, નાણાકીય વર્ષ, સહકારી વર્ષ કે અન્ય કોઈ સમય હોઈ શકે. ભારતમાં, આવકવેરાના કાયદા મુજબ કરદાતાએ દરેક નાણાકીય વર્ષ એટલે કે તા. 1 એપ્રિલથી શરૂ કરીને 31 માર્ચના રોજ પૂરું થાય તેવા 12 મહિનાના સમય માટેની આવકની વિગતો દર્શાવવાની હોય છે.

ભારતમાં બધી જ સ્ટોક એક્સચેન્જ પર નોંધાયેલી કંપનીઓએ ત્રિમાસિક નાણાકીય હિસાબો તૈયાર કરવાના હોય છે જે રોકાણકારોને તેમના રોકાણ અંગેના નિર્ણયમાં મદદરૂપ થાય છે. આ કિસ્સામાં હિસાબી સમય 3 મહિના છે. કેટલાંક એકમો પોતાના આંતરિક ઉપયોગ માટે માસિક હિસાબો તૈયાર કરે છે અને આવા કિસ્સાઓમાં હિસાબી સમય 1 મહિનો છે. આમ જ્યારે અમુક સમયના અંતરે હિસાબો તૈયાર કરવામાં આવે ત્યારે આવા સમયગાળાને હિસાબી સમય કે હિસાબી મુદત કહેવાય છે અને આ ખ્યાલને હિસાબી સમયનો ખ્યાલ કહેવામાં આવે છે.

આ ખ્યાલ ઉપર આધારિત કેટલાંક ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે :

(i) હિસાબી સમય કે હિસાબી મુદતના ખ્યાલના આધારે નફા-નુકસાન ખાતું અને પાકું સરવૈયું દરેક હિસાબી મુદતના અંતે તૈયાર કરવામાં આવે છે.

(ii) ધંધાનું આયુષ્ય ખૂબ લાંબા સમય સુધી અથવા અનિશ્ચિત સમય સુધીનું હોય છે તે ધારણાના લીધે આવું આયુષ્ય અમુક અનુકૂળ હિસાબી સમયમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે કે જેથી એકમની આવી દરેક હિસાબી મુદત માટે પરિણામ અને પરિસ્થિતિ જાણી શકાય. આ પ્રથા હિસાબી સમયના ખ્યાલના આધારે છે.

(7) પૂર્ણ રજૂઆતનો ખ્યાલ (Full Disclosure Concept) : કેટલાક લેખકો દ્વારા આ ખ્યાલને રજૂઆતનો ખ્યાલ અથવા ઉલ્લેખનો ખ્યાલ અથવા પૂર્ણ ઉલ્લેખનો ખ્યાલ કહેવામાં આવે છે. આ ખ્યાલ મુજબ નાણાકીય પત્રકોમાં બધી જ મહત્વની બાબતોની પૂર્ણ રજૂઆત કરવી જોઈએ. નાણાકીય પત્રકોના ઉપયોગ કરનારા માહિતી આધારિત આર્થિક નિર્ણય લઈ શકે તે માટે સંબંધિત બધી જ જરૂરી માહિતી નાણાકીય પત્રકોમાં પૂરી પાડવી જોઈએ. સામાન્ય રોકાણકારના હિતને લગતી મહત્વની કોઈ માહિતી નાણાકીય પત્રકોમાં દર્શાવવાની રહી ન જવી જોઈએ કે છુપાવવી ન જોઈએ. કંપની ધારા, 2013ની કલમ 219 (1) હેઠળ નાણાકીય પત્રકો કંપનીની સાચી અને વાજબી આર્થિક પરિસ્થિતિ દર્શાવતા હોવા જોઈએ, કંપની ધારાની કલમ 133 મુજબ જાહેર કરેલાં હિસાબી ધોરણોની જોગવાઈઓ મુજબના હોવા જોઈએ અને પરિશિષ્ટ III માં આપેલ નમૂના પ્રમાણે હોવા જોઈએ. કંપની ધારા, 2013ના પરિશિષ્ટ III ની સામાન્ય સૂચના નં. 2 મુજબ રજૂઆત અંગેની તેમાં જણાવેલ જોગવાઈઓ હિસાબી ધોરણો મુજબની રજૂઆતની જોગવાઈઓ ઉપરાંતની છે અને તેના પર્યાય તરીકે નથી. હિસાબી ધોરણો મુજબ રજૂઆત કે ઉલ્લેખ કરવાની બાબતો હિસાબી નોંધના ભાગરૂપે કે વધારાના પત્રક સ્વરૂપે દર્શાવવાની રહેશે સિવાય કે તે નાણાકીય પત્રકમાં જ દર્શાવવાની જોગવાઈ હોય. આ જ રીતે કંપની ધારા મુજબ જે અન્ય રજૂઆત કરવાની જોગવાઈ હોય તે બધી રજૂઆત હિસાબી નોંધના ભાગરૂપે આ પરિશિષ્ટની જોગવાઈ ઉપરાંત દર્શાવવાની રહેશે.

પૂર્ણ રજૂઆતના ખ્યાલના આધારે હિસાબી પત્રકો સાથે વધારાની માહિતી પરિશિષ્ટ કે નોંધ તરીકે આપવાની પ્રથા છે. દા.ત., સંભવિત જવાબદારી અંગેની માહિતી, અમુક રોકાણોની બજાર કિંમત અંગેની માહિતી, સ્ટોકના મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિની માહિતી અને કંપનીની હિસાબી નીતિઓ અંગેની માહિતી મહત્વની માહિતીની રજૂઆત માટે જ આપવામાં આવે છે. સારી હિસાબી નીતિની માંગ એ છે કે કાયદામાં જોગવાઈ હોય કે ન હોય પરંતુ બધી જ મહત્વની માહિતીની રજૂઆત થવી જોઈએ. જ્યારે કાયદામાં જોગવાઈ ન હોય ત્યારે પણ મહત્વની માહિતીનો ઉલ્લેખ અથવા રજૂઆત થવી જોઈએ.

આ ખ્યાલને લગતાં કેટલાંક ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે :

(i) ઘસારાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર એ મહત્વની બાબત છે કારણ કે તેનાથી નફા કે નુકસાન પર અસર થાય છે અને કાયમી મિલકતની પાકા સરવૈયામાં દર્શાવાતી ચોપડે કિંમત પર પણ અસર થાય છે. આવો ફેરફાર એ હિસાબી નીતિ અંગેના ફેરફાર પણ છે. માટે, પૂર્ણ રજૂઆતના ખ્યાલના આધારે આ ફેરફારની રજૂઆત નાણાકીય પત્રકોમાં થવી જોઈએ અને આવા ફેરફારની અસરનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ.

(ii) સ્ટોક મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિમાં ફેરફાર અંગેની માહિતી તેની અસર સાથે નાણાકીય પત્રકોમાં દર્શાવવી જોઈએ.

(8) મહત્વતાનો ખ્યાલ (Materiality Concept) : આ ખ્યાલ પૂર્ણ રજૂઆતના ખ્યાલ સાથે પણ સંકળાયેલ છે. પૂર્ણ રજૂઆતના ખ્યાલ મુજબ બધી જ મહત્વની બાબતોની રજૂઆત નાણાકીય પત્રકોમાં કરવી જોઈએ. મહત્વતાનો આધાર માહિતીની પ્રસ્તુતતા અને વિશ્વસનીયતા પર રહેલો છે. જો માહિતી પ્રસ્તુત હોય અને અસર કરે તેવી હોય તો જ માહિતી મહત્વની ગણી શકાય.

આ ખ્યાલ મુજબ કોઈ પણ વિગત હિસાબોમાં કે નાણાકીય પત્રકોમાં ત્યારે જ વિગતે નોંધવામાં આવશે, જો તે વિગત ઉપયોગ કરનારાઓને ઉપયોગી હોય. મહત્વતાના ખ્યાલ મુજબ મહત્વની બાબતની રજૂઆત થવી જોઈએ. તેની સાથે એવું પણ કહી શકાય કે બિનમહત્વની માહિતીનો ઉલ્લેખ કરવાનો રહેતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે કારખાનામાં નાનાં ઓજારો જેવાં કે નાની હથોડીઓ, ખીલા, સ્ક્રૂ-ડ્રાઈવર, ડિસમિસ વગેરે રાખવામાં આવતા હોય તો તે દરેક ઓજારનાં અલગ-અલગ ખાતાં રાખવામાં આવતા નથી. માત્ર એક જ છૂટાં ઓજારનું ખાતું રાખવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે સ્ટેશનરીમાં પેન્સિલ, રબર વગેરેનાં અલગ ખાતાં રાખવાને બદલે એક માત્ર સ્ટેશનરી ખર્ચનું ખાતું રાખવામાં આવે છે. કારણ કે નાની નાની વસ્તુઓનો અલગ હિસાબ જુદા જુદા ખાતાં ખોલી રાખવાનું યોગ્ય કે જરૂરી નથી. તેથી આવી બિનમહત્વની બાબતોનો ઉલ્લેખ હિસાબોમાં કે હિસાબો સાથેની નોંધોમાં જરૂરી નથી. મહત્વતાનો આધાર તે વ્યવહારમાં સંકળાયેલી રકમ સાથે પણ રહેલો હોય છે. દા.ત. ₹ 20ની નાની રકમની કચરાપેટીની ખરીદી મિલકત તરીકે ગણવાને બદલે તે વર્ષના ખર્ચ તરીકે ગણી લેવી જોઈએ. કંપની ધારા, 2013ના પરિશિષ્ટ III ની નફા-નુકસાનના પત્રકને તૈયાર કરવા અંગેની સામાન્ય સૂચનામાં એવું જણાવેલ છે કે કંપનીની આવક કે ખર્ચની કોઈ એક રકમ આવકના 1 % અથવા ₹ 1,00,000 બે પૈકી જે વધુ હોય તેના કરતાં વધુ હોય તો આવા આવક કે ખર્ચ અંગેની વિગતો નોંધ તરીકે વધારાની માહિતી સ્વરૂપે રજૂ કરશે.

કઈ બાબત મહત્વની છે અને કઈ બાબત મહત્વની નથી તે માટે કોઈ ચોક્કસ નિયમો આપી ન શકાય. તેનો આધાર હિસાબોમાં તેનું પ્રમાણ કે રકમ, સુસંગતતા કે વ્યવહાર કે માહિતીનું ધંધામાં અગત્યતા ઉપર રહેલો છે. મહત્વતાના ખ્યાલ અનુસાર હિસાબનીશે એવી બિનમહત્વની ઘટનાઓની નોંધ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ કે તેની ઉપયોગિતા કે પરિણામના સંદર્ભમાં આવી નોંધ કરવાનું કાર્ય યોગ્ય ન ગણી શકાય. કોઈ બનાવ, માહિતી કે વ્યવહાર મહત્વનો છે કે નહિ તે હિસાબનીશની વિવેકબુદ્ધિ અને નિર્ણય પર પણ આધારિત હોય છે.

આ ખ્યાલને લગતાં કેટલાંક ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે :

(i) કોઈ નોટબુકનો અમુક જ ભાગ વપરાયો હોય તો પણ તેનો ઉપયોગ પ્રમાણનો ભાગ ખર્ચ ગણવાને બદલે આખી નોટબુકનો ખર્ચ જ નફા-નુકસાન ખાતે ખર્ચ તરીકે લખવામાં આવશે. સૈદ્ધાંતિક રીતે નોટબુક એ એકમની મિલકત છે. જ્યારે પણ તેમાંથી અમુક પાનાં વપરાય ત્યારે નહિ વપરાયેલ અથવા બાકી રહેલ પાનાં મિલકત છે. એવું શક્ય પણ બને કે હિસાબી મુદતના અંતે વપરાયેલાં અને નહિ વપરાયેલાં પાનાંની ગણતરી કરી શકાય; પરંતુ આમ કરવાની પડતર વધુ પડતી થશે અને કોઈ હિસાબનીશ સામાન્ય રીતે આવું કરતા નથી. તેના બદલે આવી નોટબુકની પડતર કે ખર્ચ જ્યારે તે ખરીદવામાં આવે અથવા ઉપયોગ માટે આપવામાં આવે ત્યારે જ ખર્ચ તરીકે માંડી વાળવામાં આવે છે.

(ii) જો કોઈ અન્ય જોગવાઈ ન હોય તો, કંપનીના નફા-નુકસાન ખાતામાં કોઈ પણ આવક કે ખર્ચ જે આવકના 1 % અથવા ₹ 1,00,000, બે પૈકી જે વધુ હોય તેના કરતાં ઓછા હોય તો તેને અલગ બતાવવાની જરૂર નથી.

(iii) તા. 2-3-2016 થી 1-4-2016ના સમયગાળા માટેનું એક ટેલિફોન બિલ મળેલ છે. અને હિસાબી વર્ષ તા. 31-3-2016 ના રોજ પૂરું થાય છે. આ સંજોગોમાં 1 દિવસનો ખર્ચ વર્ષ 2016-17માં પાડવાને બદલે આ પૂરેપૂરું ટેલિફોન બિલ તા. 31-3-2016ના પૂરા થતા વર્ષના નફા-નુકસાન ખાતે ઉધારવામાં આવશે.

(9) દૂરદર્શિતા, હડાપણ કે શાણપણનો ખ્યાલ (Prudence Concept) : અમુક લેખકો આ ખ્યાલને રૂઢિચુસ્તપણનો ખ્યાલ (Conservatism Concept) પણ કહે છે. નાણાકીય પત્રકો સામાન્ય રીતે રૂઢિચુસ્તતાના આધારે તૈયાર કરવામાં આવે છે. ખરેખર હોય તેના કરતાં જુદી નફા કે નુકસાનની કે મિલકતો કે દેવાની પરિસ્થિતિ દર્શાવવાનું યોગ્ય નથી. હોય તેના કરતાં સારી પરિસ્થિતિ દર્શાવવાનું પણ યોગ્ય નથી. તેવી જ રીતે પરિણામ અથવા પરિસ્થિતિ હોય તેના કરતાં ખરાબ દર્શાવવી અને તે દ્વારા ગુપ્ત અનામત ઊભું કરવું પણ યોગ્ય નથી.

રૂઢિયુસ્તપણાના આધારે શાણપણ કે ડહાપણયુક્ત માહિતી રજૂ કરવાથી પરિણામોની વિશ્વસનીયતા વધે છે. લાંબાગાળે નાણાકીય પત્રકોના ઉપયોગ કરનાર અને હિત ધરાવનાર બધા પક્ષકારોનું હિત જળવાય છે. આમ, શાણપણ કે ડહાપણયુક્ત માહિતીની રજૂઆત ઉપરથી શાણપણ કે રૂઢિયુસ્તપણાનો ખ્યાલ અસ્તિત્વમાં આવે છે. શાણપણના સિદ્ધાંત અનુસાર હિસાબનીશ અપેક્ષિત (સંભવિત) આવક કે નફો ધ્યાનમાં લેશે નહિ પરંતુ અપેક્ષિત (સંભવિત) ખોટ અંગેની જોગવાઈ કરશે. આ સિદ્ધાંતના આધારે અનિશ્ચિતતાની માપણી વખતે ઊપજ અથવા મિલકતને વધુ દર્શાવવાના બદલે ઓછી બતાવવાને પસંદગી આપવામાં આવે છે. એવી જ રીતે અનિશ્ચિતતાના માપન વખતે વધુ ખર્ચ અથવા જવાબદારીના અંદાજને પસંદ કરવામાં આવે છે. આ ખ્યાલ મુજબ એવું પણ કહી શકાય કે ભવિષ્યમાં થનાર નફાને ધ્યાનમાં ન લેવો પરંતુ ભવિષ્યમાં થનાર નુકસાન ધ્યાનમાં લેવું અને તે અંગેની જોગવાઈ કરવી. શાણપણના બે અંગો નીચે પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય :

(i) આવક અથવા લાભને ત્યારે જ સંપાદિત ગણવા કે જ્યારે તે મળવા અંગેની યોગ્ય ચોક્કસતા હોય.

(ii) ખર્ચ અને ખોટને ત્યારે સંપાદિત ગણવા કે જ્યારે તે અંગે યોગ્ય શક્યતા હોય.

આ હિસાબી ખ્યાલ અંગેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે :

(i) આખર સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન તેની મૂળ કિંમત અથવા બજાર કિંમત, બૈ પેકી જે ઓછી હોય તે કિંમતે કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે આખર સ્ટોકની પડતર ₹ 20,000 છે અને વર્ષના અંતે તેની બજાર કિંમત ₹ 30,000 છે, તો આખર સ્ટોકનું મૂલ્ય ₹ 20,000 ગણાશે; પરંતુ જો આખર સ્ટોકની પડતર ₹ 20,000 હોય અને વર્ષના અંતે આ સ્ટોકની બજારકિંમત ₹ 17,000 હોય તો આખર સ્ટોકનું મૂલ્ય ₹ 17,000 ગણાશે. અહીં અપેક્ષિત નફો ₹ 10,000 (₹ 30,000 બાદ ₹ 20,000) ધ્યાનમાં લેવાશે નહિ કારણ કે તે ખરેખર મળેલ નથી; પરંતુ, ₹ 3000 (₹ 20,000 બાદ ₹ 17,000)ની અપેક્ષિત ખોટ ધ્યાનમાં લેવાશે. કારણ કે આપણે ₹ 20,000ની પડતર સામે સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન ₹ 17,000 થી કરીશું.

(ii) હિસાબોમાં શકમંદ લેણાં અંગેની જોગવાઈ કરવામાં આવે છે.

(iii) હિસાબોમાં દેવાદારો પર વટાવ અનામતની જોગવાઈ કરવામાં આવે છે.

(iv) હિસાબોમાં લેણદારો પર વટાવ અનામતની જોગવાઈ કરવામાં આવતી નથી.

(v) પાકા સરવૈયામાં સંભવિત દેવું દર્શાવવામાં આવે છે પરંતુ સંભવિત મિલકતો દર્શાવવામાં આવતી નથી.

(vi) સામાન્ય રીતે રોકાણોની કિંમતમાં ઘટાડાની જોગવાઈ હિસાબી ચોપડે કરવામાં આવે છે.

(vii) જ્યારે 'વેચાણ અથવા પરત' ની શરતથી માલ ગ્રાહકને મોકલેલ હોય ત્યારે જ્યાં સુધી ગ્રાહક આ માલની ખરીદી માટે સંમત ન થાય ત્યાં સુધી ઊપજ સંપાદિત થયેલ ગણાતી નથી.

(viii) લાંબા ગાળાના કરારમાં જ્યારે ખૂબ ઓછું અથવા 25 ટકાથી ઓછું કામ થયું હોય ત્યારે બધો નફો ભવિષ્યની આકસ્મિકતાઓ માટે અનામત રાખવામાં આવે છે અને તે ચાલુ કામ ખાતે તબદીલ કરવામાં આવે છે. આમ, જ્યારે ખૂબ ઓછું કામ થયું હોય તો લાંબાગાળાના કરારોમાં કોઈ નફો નફા-નુકસાન ખાતે લઈ જવામાં આવતો નથી. આમ છતાં, જો ખોટ હોય તો તે ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

(ix) બધાં જ સંશોધન અને વિકાસ ખર્ચનો લાભ ભવિષ્યમાં મળવાનો હોવા છતાં જે વર્ષમાં ખર્ચ કર્યો હોય તે વર્ષના નફા-નુકસાન ખાતે ઉધારી દેવામાં આવે છે.

(x) જેનો વીમો લીધેલ ન હોય તેવા માલની ચોરીથી થયેલ નુકસાનની જોગવાઈ તુરત કરી દેવામાં આવે છે. પછી ભલેને પોલીસ ચોરને પકડી પાડે તો આવો માલ પરત મળવાની શક્યતા હોય.

(xi) બેન્કો શકમંદ ધિરાણ ઉપરનું વ્યાજ વ્યાજ ખાતે જમા કરવાના બદલે વ્યાજ ઉપલક ખાતે જમા કરે છે. શકમંદ ધિરાણ પર વ્યાજની વસૂલાત અનિશ્ચિત હોય છે. આથી શાણપણ કે રૂઢિયુસ્તપણાના સિદ્ધાંતના આધારે આવા વ્યાજની રકમ વ્યાજ ખાતે જમા કરવાના બદલે વ્યાજ ઉપલક ખાતે જમા કરવામાં આવે છે.

(10) પડતરનો ખ્યાલ (Cost Concept) : પડતરના ખ્યાલ મુજબ હિસાબી ચોપડે વ્યવહારોની નોંધ તેની નાણાકીય પડતરના આધારે થશે. જો પડતર હશે તો વ્યવહારની નોંધ જે નાણાકીય પડતર હશે તે જ કિંમતે થશે અને તેથી વધુ કે ઓછી રકમથી નોંધ થશે નહિ. આમ, વ્યવહારોની નોંધ ખરેખર થયેલ પડતરના આધારે થશે. હિસાબોનો આ મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે.

કારણ કે આ સિદ્ધાંત મન ફાવે તે કિંમતે વ્યવહારની નોંધ કરવા દેશે નહિ. આ સિદ્ધાંત મુખ્યત્વે મિલકતોની ખરીદીના વ્યવહારોમાં ઉપયોગમાં આવે છે કે જ્યાં હિસાબોમાં નોંધવાની રકમ બે પક્ષકારો વચ્ચે પરસ્પર નક્કી થયેલ કિંમતના આધારે ધ્યાનમાં લેવાય છે. આમ છતાં હિસાબોમાં ક્યારેક અંદાજનો આશરો લેવો પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, મિલકતો પર ગણવાની ઘસારાની રકમ સામાન્ય રીતે અંદાજિત હોય છે. કારણ કે મિલકતનું ચોક્કસ આયુષ્ય જાણી શકાતું નથી.

આ ખ્યાલને લગતાં કેટલાંક ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે :

(i) જો અદિતિ એક જમીનનો ટુકડો અનિલ પાસેથી ₹ 5 લાખમાં ખરીદે તો આ વ્યવહારની નોંધ હિસાબી ચોપડામાં ₹ 5 લાખની કિંમતે જ થશે. કારણ કે તે નાણાકીય પડતર છે. અદિતિ એવું માને કે આ જમીનનું મૂલ્ય ₹ 10 લાખ છે તો પણ તે આ વ્યવહારની નોંધ ₹ 10 લાખથી કરી શકશે નહિ. કારણ કે આ વ્યવહારની પડતર ₹ 5 લાખ છે. એવી જ રીતે જો અનિલ એવું માને કે આ જમીનનું મૂલ્ય ₹ 3 લાખ છે તો પણ તે આ વ્યવહારની નોંધ ₹ 3 લાખથી કરી શકે નહિ, જ્યારે તેણે ખરેખર આ જમીન ₹ 5 લાખમાં વેચી હોય.

(ii) નમૂના તરીકે મફત મળેલ માલની કોઈ નોંધ થતી નથી કારણ કે તેની પડતર નથી.

(11) વ્યવહારની બેવડી અસર અથવા દ્વિઅસરનો ખ્યાલ (Dual Aspect Concept) : કેટલાક લેખકો આ ખ્યાલને દ્વિઅસરનો ખ્યાલ કહે છે. દ્વિઅસર એ મૂળભૂત હિસાબી પ્રણાલિકા છે અને તે દ્વિનોંધી નામા પદ્ધતિનો આધાર છે.

દ્વિઅસરના ખ્યાલ મુજબ દરેક વ્યવહારની હિસાબોમાં બેવડી અસર હોય છે : (i) લાભ મેળવનારનું પાસું (ii) લાભ આપનારનું પાસું. દા.ત., ₹ 10,000નું ફર્નિચર રોકડેથી ખરીદ્યું. આ વ્યવહારમાં ₹ 10,000નું ફર્નિચર આવે છે અને ₹ 10,000ની રોકડ જાય છે. જો ફર્નિચરની ઉધાર ખરીદી કરી હોય તો ફર્નિચર મળે છે અને તેટલી જ રકમની ભવિષ્યમાં ચૂકવવાની જવાબદારી ઉદ્ભવે છે. આમ ‘દરેક મેળવનાર આપનાર’ છે. અને ‘દરેક આપનાર મેળવનાર’ છે. ઉપરના ઉદાહરણમાં ફર્નિચરનો ખરીદનાર ફર્નિચર મેળવે છે અને રોકડ આપે છે. એનાથી વિરુદ્ધ ફર્નિચર વેચનાર ફર્નિચર આપે છે અને રોકડ મેળવે છે. આમ, વ્યવહારની યોગ્ય નોંધ માટે દ્વિઅસર જરૂરી છે. વ્યવહારની બેવડી અસરની હિસાબી ચોપડામાં નોંધ કરવા માટે ‘ઉધાર’ અને ‘જમા’ એવા શબ્દો વપરાય છે. હિસાબી પદ્ધતિનું માળખું આ દ્વિઅસરના ખ્યાલના આધારે રચાયેલું છે. હિસાબી સમીકરણ અથવા પાકા સરવૈયાનું સમીકરણ પણ આ દ્વિઅસરના ખ્યાલના આધારે જ છે. આમાં જુદા જુદા વ્યવહારોની કુલ ઉધાર અસર અને કુલ જમા અસર અને તેની ખતવણી હંમેશાં સરખી હોય છે. નામા પદ્ધતિની રચના આ બંને અસરને નોંધે છે તેથી તેને દ્વિનોંધી પદ્ધતિ કહે છે. એ યાદ રાખવું જોઈએ કે હિસાબોમાં લખાતા દરેક વ્યવહારની અસર ઓછામાં ઓછી બે જગ્યાએ થશે.

એકમનાં આર્થિક સંસાધનોને મિલકત કહેવાય છે. આ મિલકતો સામેના વિવિધ પક્ષકારોના દાવાને મૂડી અને જવાબદારી કહેવામાં આવે છે. મૂડી એ ધંધાની મિલકતો સામે માલિકોના દાવાની રકમ છે. એકાકી પેઢીમાં તેને માલિકની મૂડી કહેવાય છે. ભાગીદારી પેઢીમાં તેને ભાગીદારોની મૂડી કહેવાય છે. કંપની જેવા એકમોમાં તેને માલિકોની મૂડી અથવા શેરધારકોની ઇક્વિટી અથવા શેરહોલ્ડર્સનાં ભંડોળો કહેવાય છે. ટૂંકમાં ‘મૂડી’, ‘માલિકીનાં ભંડોળો’, ‘માલિકીની ઇક્વિટી’, ‘ચોખ્ખી મિલકતો’, ‘શેરધારકોનાં ભંડોળ’, ‘ઇક્વિટી’, ‘માલિકની મૂડી’, અથવા ‘ભાગીદારોની મૂડી’ માલિકોનો એકમની મિલકતો સામેનો દાવો દર્શાવે છે. જવાબદારીઓ એ લેણદારો (માલિક સિવાયના બધા)નો ધંધાની મિલકતો સામેનો દાવો છે. આમ, ધંધાની બધી મિલકતો ઉપર લેણદારો અને માલિકોનો દાવો હોવાથી આવી દાવાની રકમ મિલકતોની રકમથી વધુ હોઈ શકે નહિ. માટે, મૂળભૂત હિસાબી સમીકરણ અથવા પાકા સરવૈયાનું સમીકરણ નીચે દર્શાવ્યા મુજબ થશે :

મિલકતો = જવાબદારીઓ + મૂડી

(Assets) = (Liabilities) + (Capital)

અથવા હિસાબી સમીકરણ નીચે મુજબ લખી શકાય :

A = L + C જ્યાં, A = Assets

L = Liabilities

C = Capital

મૂળભૂત હિસાબી સમીકરણની સમજણ હિસાબોની પૂરી પ્રક્રિયા સમજવામાં ખૂબ ઉપયોગી થશે.

આ સમીકરણ ફક્ત દ્વિઅસર સમજવામાં જ ઉપયોગી થશે તેમ નથી; પરંતુ કયું ખાતું ઉધાર થાય અને કયું ખાતું જમા થાય તે સમજવામાં પણ ઉપયોગી થશે. ઉદાહરણ તરીકે જ્યારે માલિક રાધિકા કોર્પોરેશન નામના ધંધામાં ₹ 10,000ની મૂડી રોકડમાં લાવે ત્યારે ધંધાને ₹ 10,000 રોકડ મળે છે. અને તે રોકડ ખાતે ઉધાર કરવામાં આવે છે અને મૂડી ખાતે જમા કરવામાં આવે છે. પેઢીનું પાકું સરવૈયું નીચે મુજબ હશે.

રાધિકા કોર્પોરેશનનું પાકું સરવૈયું

મૂડી અને જવાબદારીઓ	રકમ (₹)	મિલકતો	રકમ (₹)
મૂડી	10,000	કાયમી મિલકતો	0
જવાબદારીઓ	0	ચાલુ મિલકતો - રોકડ	10,000
	10,000		10,000

ઉપર દર્શાવેલ વ્યવહારની અસર મુજબ મિલકત એટલે કે રોકડ વધે છે અને મૂડી વધે છે અથવા આપણે એમ કહી શકીએ કે રોકડ ખાતું ઉધાર કરી મૂડી ખાતું જમા કરેલ છે.

યાદ રાખો કે ઉધાર વ્યવહારનો એવો ભાગ છે જેનાથી મિલકત અથવા ખર્ચમાં વધારો અથવા જવાબદારી, મૂડી કે આવકમાં ઘટાડો થાય છે તેની નોંધ થાય છે. ઉપરના ઉદાહરણમાં રોકડમાં વધારો થવાથી ઉધાર થયેલ છે.

એ જ રીતે યાદ રાખો કે જમા વ્યવહારનો એવો ભાગ છે, જેનાથી મિલકત કે ખર્ચમાં ઘટાડો અને જવાબદારીઓ, મૂડી અને આવકમાં વધારો થાય છે તેની નોંધ થાય છે. ઉપરના ઉદાહરણમાં મૂડીમાં વધારો થવાથી જમા થયેલ છે.

દ્વિઅસરનો ખ્યાલ હિસાબોમાં નિપુણતા મેળવવા માટે બહુ મહત્વનો છે. દ્વિઅસરના ખ્યાલની મદદથી ઉધાર અને જમાના નિયમો સમજવા માટે અથવા આમનોંધો સહેલાઈથી સમજવા માટે કોઈ એક જ નિયમ યાદ રાખે તો બાકીનું એની મેળે જ સમજાશે. યાદ રાખો કે મિલકતમાં વધારો અથવા $A(+) =$ ઉધાર. હવે, આના આધારે જ મિલકતમાં ઘટાડો = જમા $(-)$; જવાબદારીમાં ઘટાડો = ઉધાર; મૂડીમાં ઘટાડો = ઉધાર. ઉપરના ઉદાહરણમાં ધંધાના એકમના પરિપ્રેક્ષ્યમાં, રોકડ કે જે મિલકત છે તે વધે છે તેથી રોકડ ખાતું ઉધાર કરેલ છે અને મૂડી વધે છે, તેથી મૂડી ખાતું જમા કરેલ છે.

દરેક વ્યવહારની બે અસર હોય છે. આ નીચેનાં ઉદાહરણ પરથી પણ સમજી શકાય. જો ધંધો મિલકત મેળવે તો નીચેના પૈકી એક થશે :

(i) અન્ય કોઈ મિલકતમાં ઘટાડો. દા.ત., રોકડેથી યંત્ર ખરીદ્યું. આ કિસ્સામાં એક મિલકત એટલે કે યંત્રમાં વધારો થાય અને અન્ય મિલકત એટલે કે રોકડમાં ઘટાડો થાય.

(ii) જવાબદારીમાં વધારો. દા.ત., જો મિલકત ઉધાર ખરીદી હોય તો, તે મિલકતના પૈસા ચૂકવવાની ઉદ્ભવતી જવાબદારીના લીધે જવાબદારીમાં વધારો થશે.

(iii) મૂડીમાં વધારો. દા.ત., જો માલિક પોતાની અંગત મિલકત ધંધામાં લાવે તો મૂડીમાં વધારો થશે.

આ ખ્યાલને લગતાં કેટલાંક ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે :

(i) જ્યારે ₹ 5000ની પડતરનો માલ ₹ 7000માં રોકડેથી વેચવામાં આવે તો આ વ્યવહારની અસર મુજબ સ્ટોકમાં ₹ 5000નો ઘટાડો થશે. રોકડમાં ₹ 7000નો વધારો થશે, અને આ માલ પર થયેલ નફાના લીધે મૂડીમાં ₹ 2000નો વધારો થશે. આમ ચોખ્ખી અસર અથવા દ્વિઅસર એવી થશે કે મૂડીમાં ₹ 2000નો વધારો થશે અને મિલકતમાં ₹ 2000 (7000 - 5000)નો વધારો થશે.

(ii) જ્યારે ₹ 4000નો માલ ઉધાર ખરીદવામાં આવે ત્યારે આ વ્યવહારની અસર મુજબ સ્ટોક અથવા મિલકતમાં ₹ 4000નો વધારો થશે અને લેણદારો અથવા જવાબદારીઓમાં ₹ 4000નો વધારો થશે. આમ દ્વિઅસર એ છે કે મિલકતોમાં ₹ 4000નો વધારો થાય છે. અને જવાબદારીઓમાં ₹ 4000નો વધારો થાય છે.

(iii) જ્યારે મિત્ર પાસેથી ચેક દ્વારા ₹ 10,000ની લોન મળે ત્યારે તેની દ્વિઅસર મુજબ મિલકત એટલે કે બેન્ક સિલક ₹ 10,000થી વધશે અને જવાબદારી એટલે કે મિત્ર પાસેથી લીધેલી લોનમાં ₹ 10,000 વધશે.

(iv) જ્યારે પગારના ₹ 8000 ચૂકવવામાં આવે ત્યારે તે ખર્ચ હોવાથી ખોટમાં વધારો અથવા નફામાં ઘટાડો થશે તેથી મૂડીમાં ₹ 8000નો ઘટાડો થશે. બીજી અસર મુજબ રોકડ ₹ 8000થી ઘટશે. આમ, મૂડીમાં ₹ 8000નો ઘટાડો અને મિલકતમાં ₹ 8000નો ઘટાડો એવી દ્વિઅસર થશે.

અન્ય ખ્યાલો :

(1) ઊપજ અને ખર્ચની મેળવણીનો ખ્યાલ : આ ખ્યાલ મુજબ જે-તે સમયગાળાના ખર્ચ તે સમયગાળાની ઊપજ સાથે મેળવવા જોઈએ કે જેથી નફો કે નુકસાન શોધી શકાય.

(2) ઊપજનું સંપાદન : આ ખ્યાલ અનુસાર આવકનું સંપાદન ત્યારે થયેલ ગણવું જોઈએ જ્યારે તે કમાઈ લીધી હોય અથવા મળવાપાત્ર થઈ હોય પછી ભલે તે માટે રોકડ મળી હોય કે ન મળી હોય.

(3) ચકાસણીક્ષમતા અને પુરાવાની હેતુલક્ષિતાનો ખ્યાલ : આ ખ્યાલ અનુસાર, હિસાબોમાં નોંધાયેલ વ્યવહારો માટે હેતુલક્ષી પુરાવાઓ હોવા જોઈએ કે જેની ચકાસણી થઈ શકે.

3. ઉદાહરણો (Illustrations)

(અ) નીચેનાં વિધાનોમાં કયા હિસાબી ખ્યાલો કે સિદ્ધાંતો કે પ્રણાલિકાઓને અનુસરવામાં આવેલ છે તે જણાવો :

- (1) તા. 31-3-2016ના રોજ કાયમી મિલકતોની બજાર કિંમત ₹ 5 લાખ છે અને આ તારીખે તેની ઘસારા બાદ કિંમત ₹ 4 લાખ છે. આ કિસ્સામાં તા.31-3-2016ના રોજના પાકા સરવૈયામાં કાયમી મિલકતો ₹ 4 લાખની કિંમતે દર્શાવાશે અને ₹ 5 લાખ દર્શાવાશે નહિ.
- (2) સામાન્ય રીતે લેણદાર પર વટાવ અનામતની જોગવાઈ કરવામાં આવતી નથી.
- (3) શકમંદ લેણાં અંગે જોગવાઈ કરવામાં આવે છે.
- (4) આખર સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન તેની પડતર અથવા બજાર કિંમત, બે પૈકી જે ઓછી કિંમત હોય તે કિંમતે થાય છે.
- (5) ઉધાર વેચાણ થતા માલના પૈસા મળતા નથી છતાં વેચાણની આવક સંપાદિત થયેલ ગણી હિસાબી ચોપડે નોંધવામાં આવે છે.
- (6) કાયમી મિલકતો પાકા સરવૈયામાં તેની ઘસારા બાદ કિંમતે દર્શાવવામાં આવે છે અને તેની ઊપજવાલાયક કિંમત દર્શાવાતી નથી.
- (7) જો કરાર થયો હોય તો ભાગીદારી પેઢી ભાગીદારોની મૂડી પર વ્યાજ આપે છે અને ભાગીદારોના ઉપાડ ઉપર વ્યાજ વસૂલ કરે છે.
- (8) ધંધાના હિસાબો ચોક્કસ સમય કે મુદત માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે.
- (9) કુશળ પ્લાન્ટ મેનેજર પેઢીમાંથી રાજીનામું આપે ત્યારે પેઢીના ઉત્પાદન પર ખરાબ અસર થાય તો પણ આવા રાજીનામાની હિસાબીનોંધ ચોપડે નોંધાતી નથી.
- (10) નોંધાયેલા શેરમાં કરેલ રોકાણની ચોપડે કિંમત ઉપરાંત તેની બજાર કિંમત પણ વધારાની માહિતી તરીકે નાણાકીય પત્રકોમાં દર્શાવવામાં આવે છે.
- (11) તા. 25-3-2016ના રોજ ₹ 5 માં ખરીદેલ બોલપેન રીફીલનો પૂરેપૂરો ખર્ચ સ્ટેશનરી ખર્ચ ખાતે ખરીદીની તારીખે જ ઉધારવામાં આવે છે. પછી ભલે તા. 31-3-2016 સુધીમાં આ રીફીલ અડધી જ વપરાયેલ હોય.
- (12) શક્ય હોય ત્યાં સુધી વર્ષોવર્ષ ઘસારાની એકસરખી પદ્ધતિ અનુસરવી જોઈએ.
- (13) મંગલ કોર્પોરેશન એક કાર ₹ 5 લાખમાં ખરીદે છે અને આ કાર વેચનાર પાસે છેલ્લું નંગ હોવાથી આ જ કારના અન્ય ખરીદદારો આ કાર માટે ₹ 7 લાખ આપવા પણ તૈયાર છે. આથી મંગલ કોર્પોરેશનના માહિકે કારની ખરીદી ₹ 5 લાખમાં ખરેખર કરી હોવા છતાં આ વ્યવહારની નોંધ ₹ 7 લાખથી કરવા માંગે છે; પરંતુ પેઢીના

હિસાબનીશની એવી દલીલ છે કે સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત હિસાબી સિદ્ધાંતના આધારે આ વ્યવહારની નોંધ ₹ 5 લાખથી જ કરી શકાય અને ₹ 7 લાખથી કરી શકાય નહિ.

- (14) એબીસી કોર્પોરેશનને ₹ 5000ના મૂલ્યનો માલ મફત નમૂના તરીકે વિક્રેતા તરફથી મળે છે. આમ છતાં એબીસી કોર્પોરેશન આ વ્યવહારમાં માલ મળ્યો હોવા છતાં તેના હિસાબી ચોપડે આની કોઈ નોંધ કરતા નથી.

જવાબ :

- (1) ચાલુ પેઢીનો ખ્યાલ : કાયમી મિલકતો પાકા સરવૈયામાં તેની ઘસારા બાદ કિંમતે દર્શાવાય છે અને ઊપજવાલાયક કિંમતે નહિ તે વિધાન ચાલુ પેઢીના ખ્યાલના આધાર પર છે. જો ધંધો લાંબા સમય સુધી ચાલુ ન રહેવાનો હોય તો કાયમી મિલકતો તેની ઊપજવાલાયક ₹ 5 લાખની કિંમતે દર્શાવી શકાય; પરંતુ કોઈ વિરુદ્ધ માહિતી ન હોય ત્યારે ચાલુ પેઢીના ખ્યાલના આધારે હંમેશાં એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે એકમ ખૂબ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહેશે.
- (2) શાણપણ અથવા રૂઢિચુસ્તપણાનો ખ્યાલ : શાણપણ કે રૂઢિચુસ્તપણાના ખ્યાલ મુજબ આવક અથવા લાભને ત્યારે જ સંપાદિત ગણવા જ્યારે તે મળવા અંગેની યોગ્ય ચોક્કસતા હોય. લેણદારો પાસેથી મળવાનો વટાવ શક્ય છે પરંતુ ચોક્કસ નથી. તેથી અપેક્ષિત આવક, જ્યાં સુધી યોગ્ય ચોક્કસતા ન હોય ત્યાં સુધી ધ્યાનમાં લેવાશે નહિ. માટે, લેણદારો પર વટાવ અનામતની જોગવાઈ કરવામાં આવતી નથી.
- (3) શાણપણ કે રૂઢિચુસ્તપણાનો ખ્યાલ : શકમંદ લેણાં માટે જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કારણ કે તે અપેક્ષિત ખોટ છે અને આ સિદ્ધાંત મુજબ, બધી અપેક્ષિત ખોટ અંગે જોગવાઈ કરવી જોઈએ.
- (4) શાણપણ કે રૂઢિચુસ્તપણાનો ખ્યાલ : આ વિધાન શાણપણ કે રૂઢિચુસ્તપણાના ખ્યાલના આધારે છે જેના અનુસાર ભવિષ્યમાં થનાર ખોટ ધ્યાનમાં લેવાય છે પણ ભવિષ્યમાં થનાર લાભ ધ્યાનમાં લેવામાં આવતો નથી.
- (5) સંપાદનનો ખ્યાલ : સંપાદનના ખ્યાલના આધારે જ્યારે ઉધાર વેચાણ થાય ત્યારે ત્રાહિત પક્ષકાર આ વેચેલ માલની રકમ ચૂકવવા માટે કાયદાની દૃષ્ટિએ જવાબદાર બને છે. માટે જેવું વેચાણ થાય અથવા જ્યારે માલની માલિકી ગ્રાહકને તબદીલ થાય ત્યારે તરત જ આવક સંપાદિત થયેલ ગણી શકાય.
- (6) ચાલુ પેઢીનો ખ્યાલ : કાયમી મિલકતો ધંધામાં ઉપયોગ માટે હોય છે અને ધંધો ખૂબ લાંબા સમય સુધી અથવા અનિશ્ચિત સમય સુધી ચાલુ રહેવાનો હોવાથી ધંધાની કાયમી મિલકતો પાકા સરવૈયામાં તેની ઘસારાબાદ કિંમતે દર્શાવવામાં આવે છે, તેની ઊપજવાલાયક કિંમતે દર્શાવવામાં આવતી નથી.
- (7) હિસાબી એકમનો ખ્યાલ : ભાગીદારી પેઢી અને ભાગીદારો એ બંને અલગ વ્યક્તિ ગણવામાં આવતા હોવાથી ભાગીદારી પેઢી નક્કી થયેલ હોય તે પ્રમાણે ભાગીદારોની મૂડી પર વ્યાજ આપી શકે અને ભાગીદારોના ઉપાડ પર વ્યાજ વસૂલ કરી શકે.
- (8) હિસાબી સમયનો ખ્યાલ : ધંધાનું આયુષ્ય અનિશ્ચિત સમય સુધીનું હોવાથી ધંધાના હિસાબો નક્કી કરેલ સમય ગાળા માટે નિયમિત રીતે પેઢીનું પરિણામ અને પરિસ્થિતિ જાણવા માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે.
- (9) નાણાકીય માપનો ખ્યાલ : કુશળ પ્લાન્ટ મેનેજરના રાજીનામાનો બનાવ નાણાકીય માપદંડ દ્વારા માપી શકાય તેમ ન હોવાથી હિસાબી ચોપડે તેની નોંધ થતી નથી. ફક્ત એવા જ બનાવો કે વ્યવહારો જે નાણાંના માપદંડ દ્વારા માપી શકાય તેની જ હિસાબોમાં નોંધ થાય છે.
- (10) પૂર્ણ રજૂઆતનો ખ્યાલ : નાણાકીય પત્રકોમાં બધી જ મહત્ત્વની બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવાનો હોવાથી રોકાણોની ચોપડે કિંમત ઉપરાંત, નોંધાયેલી કંપનીના શેરમાં કરેલ રોકાણો માટે તેની બજાર કિંમત પણ વધારાની માહિતી તરીકે આવાં પત્રકોમાં દર્શાવવામાં આવે છે.
- (11) મહત્ત્વતાનો ખ્યાલ : મહત્ત્વતાના ખ્યાલને આધારે બધી જ બિનમહત્ત્વની બાબતોની નોંધ યથાયોગ્ય રીતે કરવી જોઈએ. પેનની રીફીલનો ખર્ચ ખૂબ ઓછો હોવાથી આવો ખર્ચ જ્યારે રીફીલ ખરીદવામાં આવે અથવા ઉપયોગ માટે આપવામાં આવે ત્યારે ખર્ચ તરીકે માંડી વાળી શકાય.

- (12) એકસૂત્રતાનો ખ્યાલ : એકસૂત્રતાના ખ્યાલ મુજબ એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે જે હિસાબી પદ્ધતિ કે નીતિ અનુસરવામાં આવે તે સતત અનુસરવી જોઈએ. આથી, આ સિદ્ધાંતના આધારે શક્ય હોય ત્યાં સુધી વર્ષોવર્ષ ઘસારાની એક જ પદ્ધતિ ચાલુ રાખવી જોઈએ.
- (13) પડતરનો ખ્યાલ : આ ખ્યાલ મુજબ વ્યવહારો તેની નાણાકીય પડતરના આધારે નોંધવા જોઈએ. માટે, ભલે માલિકનું માનવું હોય કે તેણે ખરીદેલ મિલકતની કિંમત ખરેખર ચૂકવેલ ખરીદ કિંમત કરતાં વધુ કે ઓછી છે તો પણ વ્યવહારની નોંધ પડતરના આધારે જ કરવામાં આવશે. અને તે રકમથી વધુ રકમથી કે ઓછી રકમથી નોંધ કરી શકાય નહિ.
- (14) પડતરનો ખ્યાલ : પડતર નથી તેથી પડતરના અભાવે આ વ્યવહારની નોંધ થશે નહિ.
- (બ) આપેલ વિકલ્પો પૈકી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી યોગ્ય રીતે ખાલી જગ્યા પૂરો :
- (1) ના ખ્યાલ મુજબ દર વર્ષે સ્ટોક મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિ બદલવી ન જોઈએ.
 (અ) મહત્વતા (બ) પડતર
 (ક) એકસૂત્રતા (ડ) દ્વિઅસર
- (2) ના ખ્યાલના આધારે કાયમી મિલકતો પર ઘસારો ગણવામાં આવે છે.
 (અ) મહત્વતા (બ) નાણાકીય માપ
 (ક) હિસાબી એકમ (ડ) ચાલુ પેઢી
- (3) ના ખ્યાલ મુજબ વાર્ષિક હિસાબો બનાવતી વખતે માર્ચ મહિનાનો પગાર એપ્રિલ મહિનામાં ખરેખર ચૂકવાય તો પણ માર્ચ મહિના માટે ચૂકવવાના બાકી પગાર તરીકે નોંધાશે.
 (અ) સંપાદન (બ) પડતર
 (ક) નાણાકીય માપ (ડ) દ્વિઅસર
- (4) ના ખ્યાલ મુજબ માલિકના અંગત મુસાફરી ખર્ચ માટે પેઢીમાંથી ચૂકવેલ રકમ પેઢી માલિકના ઉપાડ ખાતે ઉધાર કરશે.
 (અ) મહત્વતા (બ) હિસાબી એકમ
 (ક) હિસાબી સમય (ડ) દ્વિઅસર
- (5) ના ખ્યાલ અનુસાર પ્રામાણિક, મહેનતુ અને હોશિયાર કામદારોનો સમૂહ ફાયદાકારક હોવા છતાં તે અંગેની હિસાબી નોંધ પેઢીના ચોપડે થતી નથી.
 (અ) મહત્વતા (બ) પૂર્ણ રજૂઆત
 (ક) નાણાકીય માપ (ડ) દ્વિઅસર
- (6) ના ખ્યાલ મુજબ દરેક હિસાબી સમયના અંતે નફા-નુકસાન ખાતું તથા પાકું સરવૈયું તૈયાર કરવામાં આવે છે.
 (અ) મહત્વતા (બ) પડતર
 (ક) નાણાકીય માપ (ડ) હિસાબી સમય
- (7) ના ખ્યાલ મુજબ જ્યારે પણ ઘસારાની જોગવાઈ કરવાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થયો હોય ત્યારે આવા ફેરફારની નફા કે નુકસાન પર અને મિલકતની કિંમત પર થતી અસર દર્શાવીને તેનો નાણાકીય પત્રકોમાં ઉલ્લેખ થવો જોઈએ.
 (અ) પૂર્ણ રજૂઆત (બ) પડતર
 (ક) ચાલુ પેઢી (ડ) દ્વિઅસર

- (8) ના ખ્યાલ મુજબ પેન, રબર, રફ લખવાનાં પેડ, પેન્સિલ જેવી સ્ટેશનરીની દરેક આઈટેમનાં જુદાં જુદાં ખાતાં રાખવાના બદલે તેને એક જ સ્ટેશનરી ખર્ચ ખાતામાં નોંધવામાં આવે છે.
 (અ) દ્વિઅસર (બ) મહત્વતા
 (ક) એકસૂત્રતા (ડ) હિસાબી એકમ
- (9) ના ખ્યાલ અનુસાર હિસાબોમાં સંભવિત દેવા અંગે જોગવાઈ કરવામાં આવી શકે પરંતુ સંભવિત મિલકતોની જોગવાઈ થતી નથી.
 (અ) મહત્વતા (બ) પડતર
 (ક) દ્વિઅસર (ડ) શાણપણ અથવા રૂઢિચુસ્તપણા
- (10) તા. 1-6-2016ના રોજ કૃપા કોર્પોરેશને અનિલ એન્ટરપ્રાઇઝ પાસેથી કારખાનાનું મકાન ₹ 5 કરોડમાં ખરીદવાનો કરાર કર્યો. તા. 15-6-2016ના રોજ ₹ 5 કરોડ ચૂકવાયા અને તે તારીખે આ વ્યવહારનો દસ્તાવેજ થયો પણ તે તારીખે આ કારખાનાના મકાનનું બજાર મૂલ્ય ₹ 6 કરોડ હતું. ના ખ્યાલ અનુસાર ભલે આ મકાનનો ભાવ વધીને ₹ 6 કરોડ થઈ ગયો હોય પરંતુ હિસાબોમાં આ વ્યવહારની નોંધ ₹ 5 કરોડથી જ થશે.
 (અ) મહત્વતા (બ) દ્વિઅસર
 (ક) એકસૂત્રતા (ડ) પડતર
- (11) મૂળભૂત હિસાબી સમીકરણ અથવા પાકા સરવૈયાનું સમીકરણ એટલે કે મિલકતો = જવાબદારી + મૂડી એના ખ્યાલ પર આધારિત છે.
 (અ) મહત્વતા (બ) પડતર
 (ક) દ્વિઅસર (ડ) એકસૂત્રતા
- (12)ના ખ્યાલના કારણે અર્ધતૈયાર માલનું મૂલ્યાંકન તેની પાછળ થયેલ પડતરના આધારે કરવામાં આવે છે.
 (અ) મહત્વતા (બ) ચાલુ પેઢી
 (ક) પૂર્ણ રજૂઆત (ડ) હિસાબી એકમ

જવાબો :

(1) (ક) એકસૂત્રતા	(2) (ડ) ચાલુપેઢી	(3) (અ) સંપાદન
(4) (બ) હિસાબી એકમ	(5) (ક) નાણાકીય માપ	(6) (ડ) હિસાબી સમય
(7) (અ) પૂર્ણ રજૂઆત	(8) (બ) મહત્વતા	(9) (ડ) શાણપણ કે રૂઢિચુસ્તપણા
(10) (ડ) પડતર	(11) (ક) દ્વિઅસર	(12) (બ) ચાલુ પેઢી

સ્વાધ્યાય

- હિસાબો લખતી વખતે અને નાણાકીય પત્રકો તૈયાર કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા હિસાબી સિદ્ધાંતો અથવા ખ્યાલો અથવા પ્રણાલિકાઓ અથવા નિયમો કે ધારણાઓની જરૂરિયાત સમજાવો.
- ટૂંક નોંધ લખો :**
 (1) ચાલુ પેઢીનો ખ્યાલ, (2) એકસૂત્રતાનો ખ્યાલ, (3) સંપાદનનો ખ્યાલ (4) હિસાબી એકમ અથવા ધંધાકીય વ્યક્તિ અથવા એકમનો ખ્યાલ અથવા અલગ અસ્તિત્વનો ખ્યાલ, (5) નાણાકીય માપનો ખ્યાલ, (6) હિસાબી સમય અથવા હિસાબી મુદતનો ખ્યાલ, (7) પૂર્ણ રજૂઆત અથવા પૂર્ણ ઉલ્લેખનો ખ્યાલ, (8) મહત્વતાનો ખ્યાલ, (9) શાણપણ અથવા રૂઢિચુસ્તપણાનો ખ્યાલ, (10) પડતરનો ખ્યાલ, (11) વ્યવહારની બેવડી અસર અથવા દ્વિઅસરનો ખ્યાલ.
- ચાલુ પેઢીનો ખ્યાલ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
- એકસૂત્રતાનો ખ્યાલ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.

5. સંપાદનનો ખ્યાલ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
6. ધંધાકીય એકમનો ખ્યાલ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
7. એકસૂત્રતાનો ખ્યાલ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
8. નાણાકીય માપનો ખ્યાલ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
9. હિસાબી સમય કે હિસાબી મુદતનો ખ્યાલ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
10. પૂર્ણ રજૂઆત કે પૂર્ણ ઉલ્લેખનો ખ્યાલ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
11. મહત્ત્વતાનો ખ્યાલ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
12. શાણપણ કે રૂઢિચુસ્તપણાનો ખ્યાલ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
13. દ્વિઅસરનો ખ્યાલ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
14. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા (ICAI) દ્વારા કયા ત્રણ ખ્યાલોને મૂળભૂત હિસાબી ધારણાઓ ગણવાય છે?
15. નીચેનાં વિધાનો અથવા પરિસ્થિતિઓ કયા હિસાબી સિદ્ધાંત, ખ્યાલ કે પ્રણાલિકાઓ સાથે જોડાયેલ છે તે જણાવો :
 - (1) અગાઉથી ચૂકવેલ મહેસૂલી ખર્ચ પાકા સરવૈયામાં મિલકત તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે.
 - (2) અર્ધતૈયાર માલનું મૂલ્યાંકન તેની ઊપજવાલાયક કિંમતના આધારે નહિ પરંતુ તેની પડતરના આધારે કરવામાં આવે છે.
 - (3) હિસાબી મુદતના અંતે નાણાકીય પત્રકો તૈયાર કરવામાં આવે છે.
 - (4) જો કોઈ એક વર્ષમાં સીધી લીટીની પદ્ધતિથી ઘસારાની જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તો વર્ષોવર્ષ આ જ પદ્ધતિ અનુસરવી જોઈએ.
 - (5) ઘસારા અને સ્ટોક મૂલ્યાંકન પદ્ધતિમાં વારંવાર ફેરફાર કરવા જોઈએ નહિ.
 - (6) જ્યારે માલની ઉધાર ખરીદી કરવામાં આવે ત્યારે જ આ ખરીદીની નોંધ હિસાબોમાં થવી જોઈએ પછી ભલે આ ખરીદી માટે રોકડમાં ચુકવણી ન થઈ હોય કારણ કે જ્યારે માલની ખરીદી થાય ત્યારે આવી રકમ ચૂકવવા પાત્ર થાય છે.
 - (7) જ્યારે ભાગીદાર ભાગીદારી પેઢીમાંથી કોઈ રકમ ઉપાડે તો ભાગીદારી પેઢી આ રકમ ભાગીદારના ઉપાડ ખાતે ઉધાર કરશે.
 - (8) પેઢીના મહત્ત્વના કર્મચારીનું મૃત્યુ થાય ત્યારે તે ઘટના ધંધાને અસર કરતી મહત્ત્વની બાબત હોવા છતાં તે અંગેની હિસાબી નોંધ થતી નથી.
 - (9) કોઈ વિરુદ્ધ માહિતીના અભાવે ધંધાનું ખૂબ લાંબુ આયુષ્ય ધારવામાં આવે છે અને તેથી જ આવું આયુષ્ય અનુકૂળ હિસાબી સમયગાળામાં વહેંચી દેવામાં આવે છે જેથી આવા દરેક હિસાબી સમયના અંતે એકમનાં પરિણામો અને પરિસ્થિતિ જાણી શકાય.
 - (10) જો કોઈ અન્ય જોગવાઈ ન હોય તો, કંપનીના નફા-નુકસાન ખાતામાં કોઈ પણ આવક કે ખર્ચ જે આવકના 1 % અથવા ₹ 1,00,000 બે પૈકી જે વધુ હોય તેના કરતાં ઓછા હોય તો તેને અલગ બતાવવાની જરૂર નથી.
 - (11) સ્ટોક મૂલ્યાંકન પદ્ધતિમાં ફેરફારની માહિતી અને તેની અસર નાણાકીય પત્રકોમાં દર્શાવવા જોઈએ.
 - (12) ઘસારાની પદ્ધતિમાં ફેરફારની માહિતી અને તેની અસર નાણાકીય પત્રકોમાં દર્શાવવા જોઈએ.
 - (13) હિસાબોમાં દેવાદારો પર વટાવ અનામતની જોગવાઈ કરવામાં આવે છે; પરંતુ લેણદારો પર વટાવ અનામતની જોગવાઈ કરવામાં આવતી નથી.
 - (14) જેવી ચોરી થાય એટલે તરત વીમો ન લીધેલ હોય તેવા યંત્રની ચોરીથી થયેલ નુકસાન અંગેની જોગવાઈ હિસાબી ચોપડે કરવામાં આવે છે. પછી ભલેને પોલીસ દ્વારા ચોર પકડાઈ જાય તો આ યંત્ર પાછું મળવાની શક્યતા હોય.

- (15) અનિલે ₹ 10 લાખમાં બીમલ પાસેથી એક દુકાન ખરીદી. અનિલને એમ લાગે છે કે આ ખૂબ સારો સોદો થઈ ગયો છે કારણ કે આ દુકાન મોકાની જગ્યાએ છે. તેણે આ દુકાન માટે ₹ 20 લાખ પણ ચૂકવ્યા હોત. આનાથી ઊલટું, બિમલ એવું માને છે કે આ દુકાન તેના માટે નસીબદાર નહોતી અને તેણે આ દુકાન ₹ 5 લાખમાં પણ વેચી દીધી હોત. આવી લાગણીઓના આધારે, ભલે આ વ્યવહાર ખરેખર ₹ 10 લાખમાં થયેલ છે; પરંતુ અનિલ તેની નોંધ પોતાના ચોપડે ₹ 20 લાખમાં કરવા માંગે છે અને બીમલ પોતાના ચોપડે તેને ₹ 5 લાખમાં નોંધવા ઇચ્છે છે; પરંતુ બંનેના હિસાબનીશોનું કહેવું છે કે કોઈક હિસાબી સિદ્ધાંતના આધારે આ વ્યવહારની નોંધ બંનેના ચોપડે ₹ 10 લાખથી જ થવી જોઈએ; પરંતુ આ સિદ્ધાંત કે ખ્યાલ કે પ્રણાલિકા તેમને યાદ નથી.
- (16) એ યાદ રાખવું જોઈએ કે દરેક વ્યવહાર જેની હિસાબી ચોપડે નોંધ થાય છે તેની અસર ઓછામાં ઓછાં બે ખાતાંને થાય છે અને હિસાબી પદ્ધતિ આ બંને અસરને નોંધવા માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેથી નામા પદ્ધતિને ‘દ્વિનોંધી પદ્ધતિ’ અથવા ‘દ્વિનોંધી નામા પદ્ધતિ’ કહેવામાં આવે છે.
- (17) કોઈ એકમમાં ઉત્કૃષ્ટ ગુણવત્તા સંચાલન પદ્ધતિ હોય અને તેનાથી એકમની શાખ વધતી હોય તો પણ આવી ઉત્કૃષ્ટ ગુણવત્તા સંચાલન પદ્ધતિની કોઈ નોંધ હિસાબી ચોપડે થતી નથી.
- (18) ગ્રાહક પાસેથી અગાઉથી મળેલ રકમ વેચાણ ખાતે જમા કરી શકાતી નથી.
- (19) પાકા સરવૈયામાં મૂડીને જવાબદારીઓ બાજુ દર્શાવવામાં આવે છે.
- (20) સ્વતંત્ર શાખા પોતાનું અલગ કાર્ય સરવૈયું બનાવે છે.
- (21) આંકડાઓની ચોકસાઈ જળવાય તો કાર્યા સરવૈયામાં ઉધાર બાકીઓ અને જમા બાકીઓનો સરવાળો હંમેશાં સરખો થાય છે.

16. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

- (1) ધંધાનો માલિક ધંધામાંથી ₹ 3000નો માલ લઈ જાય છે. આ રકમ ક્યા ખાતે ઉધાર થશે ? ક્યા હિસાબી ખ્યાલ અનુસાર ?
- (2) પાકા સરવૈયામાં કાયમી મિલકતો તેની પડતર અથવા બજાર કિંમત બે પૈકી ઓછી કિંમતે દર્શાવવામાં આવે છે. શું આ વિધાન સાચું છે કે ખોટું ? જો તે ખોટું હોય તો તેને સુધારીને ફરીથી સાચું વિધાન લખો અને તેની સાથે સંકળાયેલ સિદ્ધાંત જણાવો.
- (3) ક્યા હિસાબી ખ્યાલ અનુસાર બેન્ક શકમંદ ધિરાણ પરનું વ્યાજ વ્યાજઉપલક્ષ ખાતે જમા કરે છે ?
- (4) એક વેપારીએ તેના મિત્ર પાસેથી તા. 01-06-2016ના રોજ વાર્ષિક 12 ટકાના વ્યાજના દરે ₹ 1,00,000ની લોન લીધી છે. આના પર વાર્ષિક વ્યાજ દર વર્ષે તા. 1 જૂનના રોજ ચૂકવવાનું છે. પહેલું વાર્ષિક વ્યાજ તા. 01-06-2017ના રોજ ચૂકવવાનું છે. આ વેપારીનું હિસાબી વર્ષ દર વર્ષે તા. 31 માર્ચના રોજ પૂરું થાય છે. આ વેપારીના ચોપડે તા. 31-3-2017ના રોજ પૂરા થતા વર્ષ માટે આ વ્યાજની કોઈ નોંધ થશે? જો હા, તો કેટલી રકમની ? ક્યા હિસાબી ખ્યાલ અનુસાર?
- (5) એક કર્મચારીએ કંપની સામે તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવા બદલ ₹ 1,00,000ના વળતરનો દાવો માંડ્યો છે. કંપનીના એડ્વોકેટના અંદાજ મુજબ ₹ 40,000ની રકમ ચૂકવવાપાત્ર થવાની શક્યતા છે. આ બનાવ અંગે કંપનીના ચોપડે કોઈ નોંધ થશે? જો હા, તો કેટલી રકમની ? ક્યા સિદ્ધાંત મુજબ ? જો આ દાવો કોર્ટમાં મુલતવી પડેલ હોય તો વળતર અંગેના આ દાવાની વિગત નાણાકીય પત્રકોમાં દર્શાવવી પડશે ? જો હા, તો ક્યા ખ્યાલ મુજબ ?

